

Conny Blom

ATT INTE FÖRGÅS I 'VANRYKT'

Sytning, själagagn, vård och omsorg under senmedeltid och 1500-tal

Vårdalternativen

Vården av gamla, fattiga, sjuka och handikappade har sedan tidig medeltid främst varit en angelägenhet för det privata. Barn, släktingar och andra anhöriga är de som i första hand har förväntats ikläda sig ett uppkommet vårdansvar. Både i den mosaiska lagen och i vissa av de gamla landskapslagarna fastslås barns skyldighet att vårda äldre föräldrar. Först när en rikslagsstiftning införs blir emellertid detta krav obligatoriskt.¹ Det offentliga,² under förreformatorisk tid representerat av kyrkan, fromma stiftelser och kloster, har genom helgeandshus, hospital och själagårdar kunnat svara för vården av de helt medellösa, men samtidigt också kunnat erbjuda vård och omsorg med bättre villkor för betalande s.k. proventsfolk eller fribröder.³ För de äldre eller andra vårdbehövande, som disponerade ekonomiska tillgångar, antingen i form av reda pengar eller genom egendom av annat slag, vanligen ett hus, en gård e.d., som kunde lämnas i utbyte mot vård, har således olika alternativ stått öppna.⁴ Avgörande har då varit hur stora tillgångar man har haft och hur mycket man velat eller kunnat betala för den vård man behövde. Av stor betydelse har också varit hur man prioriterat mellan det privata alternativet, som erbjöd olika möjligheter, och det mer begränsade offentliga utbudet. Det har i detta sammanhang också gällt att kunna ställa sina arvingar tillfreds, vilket var den faktor som framförallt begränsade handlingsutrymmet, samt att inte låta fast egendom, dvs. arvejord lämna släktens kontroll och övergå i oskyldas ägo. Man skilde nämligen mellan arvejord (ibland kallad bördsjord) och avlingejord (förvärvad jord).⁵ Den sistnämnda kunde man avhända sig, medan arvejorden måste hembjudas till släktingarna. All avträdelse av jord måste ske offentligt på rådstugan eller tinget, och bekräftas genom fastbrev eller anteckning i stadens bok. Som ersättning för rådets medverkan skulle man också erlagga en s.k. fridskilling.⁶ Vid en jämförelse mellan de privata och offentliga vårdalternativen i ett längre tidsperspektiv är det knappast någon tvekan om att de privata lösningarna alltid har dominerat. Det starkt begränsade platsantalet på helgeandshus och hospital är ytterligare ett belägg för detta. Samtidigt är det emellertid också så att den privat organiserade och genomförda vården aldrig blivit systematiskt gran-

CONNY BLOM

skad,⁷ eller setts som ett alternativ till den offentliga, och vi vet därför inte så mycket om hur enskilda människor prioriterade inom det här området i ett längre tidsperspektiv. Det är denna kunskapslucka som föreliggande uppsats vill bidra till att fylla.

Med reformationen kom situationen på vårdområdet att förändras i två avseenden. Dels kom vårdansvaret att övergå från kyrkan, med dess frivilliga åtagande, till staten, dels kom helgeandshus och hospital att fortsättningsvis sammanslås, tillsammans med andra allmose- eller välgörenhetsinrättningar, till en gemensam inrättning kallad hospital. Detta berodde på att antalet spetsläska, som hospitalen i första hand var avsedda för, kraftigt gick tillbaka mot medeltidens slut.⁸ Det fanns med andra ord inte längre behov av dubbla institutioner av detta slag, eftersom de nu i stort sett vände sig till samma klientel. Med reformationen försvann också själågården. Vad som återstod när det gällde möjligheten att köpa in sig för institutionsvård, som fribroder eller -syster, var således endast de reorganiserade hospitalen. Även denna möjlighet upphörde i samband med processen mot Olaus Petri i Örebro 1539–40.⁹ Vid detta tillfälle riktade Gustav Vasa ett generalangrepp mot fribrödrainstitutionen, som praktiskt taget helt försvann, för att återkomma först i början av 1600-talet.¹⁰ Om de offentligt organiserade möjligheterna till vård sålunda har skiftat under den här aktuella perioden, har de privata lösningarna alltid varit ett alternativ för dem som haft disponibla resurser och därmed kunnat välja. Valet har dock i hög grad betingats av om barn eller arvingar varit beredda att ta på sig ett vårdansvar mot ersättning. Möjligheten att vända sig till en oskyld fanns också, men man kunde då inte erbjuda fast egendom som ersättning för vården, eftersom de anhörigas arvsrätt inte upphörde även om de vägrade att påta sig ett vårdansvar. Vårdgivaren hade dock rätt att få ersättning för given vård innan arvet fördelades. Kostnaden uppgick vanligen till mellan tre och fyra mark årligen.¹¹ För många borgare var det ofta ekonomiskt fördelaktigare att välja det billigare privata alternativet framför det dyrare fribrödraskapet på någon institution.¹² Möjligheten att kunna bo kvar i sitt gamla boende och slippa flytta till en kollektiv inrättning kan också ha spelat in. Till detta kommer att man som systerlingtagare hos någon släkting eller annan oskyld person hade möjlighet att göra undantag för den egendom man själv ville disponera. Detta var visserligen också möjligt vid institutionsintagning, men knappast särskilt meningsfullt, framförallt inte när det gällde fast egendom. Som fribroder- eller syster var man helt bunden till inrättningen och dess ordningsregler dels genom sitt boende och dels genom att man förväntades ägna all sin tid åt böner, gudstjänstutövningar och tankar på sin själs frälsning. Även om man vid intagning i hospital eller helgeandshus således formellt hade rätt att fritt disponera över medhavd egendom, bortsett från att den inte fick skänkas eller testamenteras bort, var de reella möjligheterna till ett självständigt agerande både i tidsmässig och fysisk bemärkelse starkt begränsade.

Syttningsbegreppet

Begreppet sytning, i betydelsen sörja för, vårda, försörja, framförallt mot vederlag i form av fast egendom,¹³ innebar inte bara att försäkra sig om livstidsförsörjning och vård vid ålderdomssvaghet, sjukdom eller ohälsa mot betalning i pengar eller överlämnande av egendom, det handlade också om att skaffa sig garantier för sin själs frälsning.¹⁴ Detta gällde i minst lika hög grad för de som intogs i de offentliga institutionerna. I den medeltida stadgan för Enköpings hospital, utfärdad 1367–83 av ärkebiskop Birger i Uppsala, framhålls nämligen inledningsvis att inte bara de fattiga utan också de som överlämnat både sig själva och all sin egendom i hospitalet har gjort detta för att de skall kunna ägna sig åt fastor, böner, gudstjänstutövningar och lovprisningar av Gud.¹⁵ Även de som intas som fribröder mot betalning i Själagården i Stockholm skall ”Gudh wilia aktha och sina siäl[a]”, vilket framgår av de statuter för inrättningen som 1430 utfärdades av ärkebiskop Jöns Håkansson.¹⁶ Samma tankar går igen i den efterreformatoriska ordning eller det skrå som 1533 utarbetades av Olaus Petri och magistraten i Stockholm för det i de gamla klosterbyggnaderna på Gråmunkeholmen i staden nyetablerade hospitalet. Detta hade tillkommit genom en sammanslagning av S:t Örjansgården (det gamla hospitalet), Helgeandshuset, Själagården, sjukstugan vid Munkbron samt Fredags- och Söndagsallmosan. I denna stadgas §39 heter det nämligen ”att the fattige skola haffua theras måltijdh förra än the frijbröder, på thet att the som aff brödrena och söstrana villia gåå in ij siukestuffuona, och tiena the fattige såå lenge the ätha skola haffua ther tilfelle till”.¹⁷ Här har man således en möjlighet att genom goda gärningar utövade inom den inrättning där man själv köpt in sig för vård försäkra sig om sin själs frälsning.

Det finns ett stort antal syttningsavtal bevarade i tänkeböcker och domböcker från den aktuella tiden. De flesta av dessa fall gäller noteringar om direkt träffade avtal, men syttningsförhållanden framgår också ofta indirekt genom de arvstvister som ofta uppstår vid en sytningstagares död. Detta hänger samman med att avtalen nästan alltid gäller fast egendom. Huvudsyftet med de överenskommelser som här träffats är dels att utfärdarna velat försäkra sig om vård, omsorg och försörjning till livets slut och dels att de velat skaffa sig garantier för sin själs frälsning. Ett begrepp som också är av betydelse i detta sammanhang är syttningsrätt, vilket innebär att den som tar hand om och vårdar en gammal förälder, vanligen någon av barnen, därmed också anser sig ha rätt till vederlag i form av den fasta egendom den gamle lämnar efter sig, även om ett formellt avtal inte föreligger.¹⁸ Hur ser då dessa avtal ut, vilka villkor gäller och vad är man beredd att betala i ersättning för livstidsuppehälle och för att rädda sin själ? Vem vänder man sig i första hand till när det gäller att skaffa en vårdgivare och hur vill man som vårdtagare helst bli behandlad under sitt återstående liv? Vad är det för personer som föredrar de privata vårdalternativen framför de offentliga? Vad är det man som vårdtagare prioriterar i de olika avtalen? Vad händer när möjligheten att köpa in sig i ett

CONNOR BLON

fribrödra eller -systerskap på någon institution upphör efter kungens generalangrepp mot företeelsen 1540? Får detta som följd att de privata alternativen blir vanligare? Medför detta några förändringar i de villkor som tidigare varit gällande, och kommer detta därmed att förändra människors beteende när det gäller sättet att planera och lösa ett uppkommet vårdproblem?

De sytningstagande kvinnorna

a) Stockholm

En genomgång av Stockholms stads tänkeböcker och jordebok för perioden 1420–1600 ger som resultat ett 80 tal fall av sytningsöverenskommelser, var till kommer att mindre antal fall som enbart gäller själarykt. I vissa fall är ärendet noterat både i jordeboken och i tänkeboken, medan i andra fall bara en av källorna bevarat uppgifterna. Detta hänger förmodligen samman med att materialet inte är bevarat i sin helhet, men kan också tänkas bero på ändringar i kanslivanorna. Hälften av sytningsfallen gäller kvinnor. Av dessa är praktiskt taget samtliga änkor. En tredjedel är män, medan resten utgöres av gifta par samt ett fåtal barn. De flesta i kvinnogruppen är ålderstigna eller drabbade av någon form av sjukdom. Nära 15% av dem kan inte själva infinna sig inför rätten, varför deras talan måste föras av befullmäktigade ombud. I några fall gäller noteringarna redan avlidna kvinnor, och målet gäller då fördelningen av arvet och sytningsgivarens rätt till ev. kvarlämnad fast egendom, medan det i andra fall handlar om tvister mellan den avlidnas barn och sytningsgivaren.

I de flesta fall föreligger någon form av släktskap mellan sytningstagare och -givare. Det vanligaste är att sytningsgivarna är måg och dotter till den vårdade kvinnan, vilket gäller en tredjedel av fallen. Endast i två fall vilar vårdansvaret på en son. Resten av fallen gäller syskonbarn samt ett par fall där de mera obestämda beteckningarna fränka och närskyld förekommer. Även om vi räknar med att en tredjedel av fallen helt saknar uppgift om vårdgivarens släktskap med vårdtagaren, kan konstateras att en klar majoritet av de sytningsberoende kvinnorna vårdas av andra kvinnor. Det gäller i första hand döttrar eller andra kvinnliga släktingar. I ett av de båda fall där söner är vårdgivare noteras det särskilt att den aktuella sonen är enda barnet.

Ett sådant fall är hustru Brita som 1556 14/12 ger sig in i fribröd hos sin son Gerd Skräddare. Hon är ålderstigen och förmår inte längre "fikia och fare epter sina næring och bæring", som tidigare varit fallet, och överlåter därför "all sin handell" till sonen, som fortsättningsvis skall svara för hus, handel och "all stadzens tunge". Sonen har samma yrke som den avlidne fadern, och verksamheten har uppenbarligen tidigare drivits i moderns regi.¹⁹

Trots detta exempel är den allmänna regeln att åldrande kvinnor föredrar att vårdas av en kvinnlig framför en manlig släkting. Vad man i första hand väljer är dotter och måg, nästan aldrig son och sonhustru, medan man i andra hand föredrar kvinnliga släktingar i nästa led.

Att söner generellt sett dock har en mycket stark ställning när det gäller sytningsöverenskommelser och att de förväntas att först bli tillfrågade om de vill vårda sina äldre föräldrar framgår av ett fall från 1547 21/3. Då ger sig hustru Karin, Nils Näbbs änka, in i fribröd hos Jacob Sarffue, sin måg. Som ersättning för öl, mat, kläder och föda överlämnar hon sitt hus med allt lösöre. Efter hennes död klagar sonen på sytningsavtalet och får rätt. 1552 5/12 fastslår rätten att eftersom kvinnan inte först erbjudit sin närmaste frände – sonen – att ta henne i fribröd tillfaller huset honom. Sytningsgivaren, hennes måg, skall dock ha ersättning för vad han kostat på henne under den tid hon varit inneboende hos honom.²⁰

Ett fall där rätten gör en helt annorlunda bedömning inträffade 1489 12/10. Då ger sig hustru Cristin in i sytning hos sin måg Olof beltare. Denne erhåller i ersättning hennes del i ett hus, och skall dessutom betala 11 mark stockholmska mot säkerhet i det aktuella huset. Pengarna skall användas för hennes son Filip ”j sin stora kranckdom ok motegang til lekare peninga”. Vid moderns död fastslår rätten 1490 20/8 att vad som står i tänkeboken skall ”bliffue wiidh macht”, och hennes söners talan mot att Olof beltare får behålla den del av huset han erhållit av svärmodern för sytning avvisas.²¹ Den sjuke sonen, som behövde medel till läkararvode, har väl knappast varit aktuell som sytningsgivare, och om övriga söner tillfrågats men inte velat eller kunnat åta sig uppdraget är oklart. Att sönerna protesterade först när modern var död och inte redan vid sytningsuppgörelsen kan möjligen ha legat dem i fatet.

Det enda fall som påträffats där en kvinna ger sig in i fribröd hos en oskyld är Agda Pedersdotter som 1584 5/5 ger sig in hos Marcus Nilsson, bösseskytt på Södermalm. Hon saknar enligt tänkeboken helt släktingar som kan ta hand om och vårda henne. Villkoren för omhändertagandet skall fastställas i ett senare utfärdat brev, framhålls det, men något sådant finns dock inte noterat i tänkeboken.²² Vi vet därför inte med säkerhet om sytningsförhållandet verkligen kom till stånd, och inte heller vilka villkor som i så fall slutligen kom att gälla.

Värden av en åldring kan ibland bekostas av mer än en släkting. Ett sådant exempel är Erik Gisslasson, rådman i Stockholm, som 1490 29/5 upplåter $\frac{1}{4}$ av ett honom tillhörigt hus för 125 mark åt sin svåger Henrik van dem Busken på villkor att denne åtar sig att föda deras gemensamma svärmor, hustru Elin, till döddagar.²³ Vad tänkeboken förmedlar är blott uppgörelsen mellan svärsönerna, och det sägs i detta sammanhang inget om vad hustru Elin eventuellt betalat till sin sytningsgivare, mågen Henrik.

När det gäller frågan om de sytningstagande kvinnornas sociala status kan konstateras att i nära hälften av fallen finns uppgifter om mannens yrke eller titel. En majoritet av kvinnorna i denna grupp är änkor efter hantverkare. Här finns skräddare, skomakare, smeder m.fl. Den resterande gruppen består av skeppare, hopare (militär befälhavare), tornväktare m.fl. För samtliga gäller, och då tillkommer också de för vilka yrkes- eller titeluppgift saknas, att de är relativt välsituerade, och

CONNY BLOM

ofta besitter ett hus eller en del därav, som de erhållit i arv efter sina avlidna män. Många gånger är det fråga om ett stenhus eller en gård. Det är denna fasta egendom som normalt erbjuds som betalning för livstidssytning. Skulle denna egendom vara mera värd än vad sytningen kan tänkas kosta får sytningsgivaren vanligen erlægga mellanskillnaden som kompensation. Vanligen sker detta i form av reda pengar, men ibland också i form av klädespersedlar eller dylikt, eller genom att den gamla förbehåller sig rätten att få ha en piga på sytningsgivarens bekostnad. Ett exempel på detta är hustru Anna, som 1470 10/12 erkänner att Jöns Andersson och hans hustru Marine betalat 290 mark för hennes stenhus. Hustru Anna vill också ha en piga till sin tjänst, men det vill inte Jöns gå med på. Han erbjuder sig i stället att syta henne till döddagar. För att lösa ut pigan ur huset måste han då betala 160 mark, när pigan blir vuxen, och tills detta sker föda henne för avkastningen på dessa medel.²⁴ Ett annat exempel är hustru Margit, änka efter lille Oluf Persson som 1548 6/8 säljer sitt hus till Sven Persson för 300 mark örtugar mot att han skall föda henne i huset och bekosta ”en litin pige, [s]om på henne alena agta schall”.²⁵

I vissa fall får sytningsgivaren ersättning för sina omsorger först när vårdtagaren antingen ligger på sitt yttersta eller när sytningen pågått under lång tid. Ett sådant exempel är hustru Lucj, som 1529 6/2 skänker Jacob Kuse en tomt ”för th(e) han he(n)ne födt hade j long tijdh”, vilket bestyrks av flera vittnen.²⁶ 1595 27/8 ger hustru Walborgh, ”en fast åldrig hustrw”, ett silverbälte och en halv gård, vilket vid hennes död skall tillfalla fränkan Mariet för att hon ”hade henne troligen tienst vdi 12 år”. Vidare framhålls, att om hustru Walborgh skulle leva länge efter sin mans död, – troligen är det mannens dödsfall som föranlett gåvan – vill hon gärna ge sig i sytning hos fränkan.²⁷ Vad som skall betala denna sytning framgår emellertid inte, men det kan noteras att mannens halvdel av huset inte ingår i den aktuella gåvan. Förmodligen är det genom att erbjuda sin fränka också denna del som hustru Walborgh hoppas på att kunna uppnå ett sytningsavtal för egen del.

I de flesta sytningsavtal preciseras också den vård som sytningsgivaren är skyldig att ställa upp med. Oftast är formuleringarna ganska svepande och allmänt hållna. Det talas om mat, öl, föda, husrum och god rykt. Endast i enstaka fall poängteras att den gamla skall få sitta i högsätet, att hon skall få räknas som moder och att vårdarna skall betraktas som hennes barn. Två exempel på detta har påträffats i Stockholmsmaterialet. Det ena gäller Lussi botnekars som 1489 2/12 ger sig in i sytning hos sin brorsdotter, och det andra Cristina, Joan Hanssons änka, som 1496 14/11 upprättar ett sytningsavtal genom ombud med sin dotterdotter. De båda yngre kvinnorna är gifta, och det är deras respektive män, Niclas Torbiörnsson och Staffan Laurensen som står som de egentliga sytningsgivarna.²⁸ Detta är en direkt anspelning på barnens skyldighet att vårda sina åldriga föräldrar. När ett normalt släktskapsförhållande mellan föräldrar och barn inte föreligger eller kan etableras skapas helt enkelt ett fiktivt sådant.²⁹

b) Övriga städer

De övriga områden som granskats i detta sammanhang är dels städerna Arboga, Enköping, och Nya Lödöse, dels också de båda lagmansområdena Södermanland och Uppland. Det sistnämnda lagmansområdet samt staden Arboga är de enda av dessa områden vars bevarade material också berör medeltiden, för övriga gäller senare delen av 1500-talet. Någon entydig dominans för kvinnliga sytningstagare finns inte heller i det här materialet, vilket förmodligen hänger samman med dess disparata innehåll och ojämna bevarande.

Två av de fall som berör Arbogas medeltida förhållanden gäller ändring av tidigare sytningsavtal. 1481 19/11 byter hustru Margitte, änka efter små-Jens, tillsammans med sin måg Erich Kroka, en tomt med sin andre måg Peder Ulfsson. Den sistnämnde skall ha den tomt hustru Margitte ärvde efter sin make, medan hon själv och mågen Erich skall få en tomt som Peder tidigare köpt. Som mellanskillnad skall Peder betala 3 1/2 mark i reda penningar, lämna en silversked värd 22 öre, samt 8 alnar svart "alisk" (ett tyg). Därutöver skall han syta änkan Margitte med stugrum, ved och värme till döddagar.³⁰ Peder kan således genom att ingå ett sytningsavtal med svärmodern byta upp sig och och erhålla en tomt "medh hws och jordh och drap rwm",³¹ som är betydligt värdefullare än utgifterna för sytning samt de persedlar och den tomt han själv måste lämna i utbyte. Det faktum att mågen Erich är inblandad i bytesaffären tyder på att han sedan tidigare har haft ett sytningsavtal med svärmodern där den aktuella tomten varit ersättningsobjekt. Vad som föranlett bytet av sytningsgivare framgår inte.

Ett liknande fall gäller ett sytningsavtal från 1486 6/11, då en annan hustru Margitta, änka efter Peder muraremästare, träffar ett sytningsavtal med sin son herr Lars Henrici, kyrkoherde i Julita. I avtalet understryks att mågen Meneke skall få bo kvar i den gård som utgör ersättning för sytningen, vilket tyder på att han tidigare svarat för vården av svärmodern. I inget av dessa två fall nämns något om de båda männens hustrur, de sytningstagande kvinnornas döttrar. En tänkbar orsak till den uppkomna situationen kan därför vara att döttrarna avlidit, t.ex i barnsäng eller av något annat skäl, och att deras frånfalle omöjliggjort ett fortsatt sytningsansvar för männens del. När det gäller det sistnämnda fallet återtar emellertid mågen Meneke sytningsansvaret några år senare, 1491 11/4, och i den ersättning som skall tillfalla honom ingår bl.a. den tomt som herr Lars tidigare övertagit.³² Vad som föranlett denna förändring framgår emellertid inte.

De sytningstagande männen

a) Stockholm

Den manliga gruppen sytningstagare är avsevärt mindre än den kvinnliga. En annan viktig skillnad är också att för nära 1/3 av de sytningstagande männen gäller intagningen olika av kyrkan ledda institutioner: S:t Örjansgården (Spetälske-hospitalet), Helgeandshuset, Sjalagården och i ett fall Svartbrödraklostret. De per-

CONNY BLOM

soner ur mansgruppen som tas in i de nämnda inrättningarna skiljer sig inte, när det gäller yrken och social status, i något avgörande avseende från de som väljer privata lösningar för vård och omsorg. Det framgår nämligen inte om intagningen i första hand betingas av att de saknar släkt och anhöriga som kan svara för vården, även om detta är det troligaste. Noteras skall emellertid att i något fall är det borgmästare och råd som förordar intagningen på grund av den aktuella personens ålderdom och de tjänster han gjort staden. Detta fall inträffar dock efter reformationen, ty det är först då som vad som blir kvar av ovannämnda inrättningar, i princip en sammanslagning till vad som kom att kallas hospital, får nytt offentligt huvudmannaskap. Till detta kommer att några av de intagna också tidigare fungerat som borgmästare eller kämnärer. Materialet är dock för litet för att några säkra slutsatser skall kunna dragas enbart på denna grund om huruvida ett tidigare innehav av offentligt uppdrag kunde ge någon form av företrädesrätt till intagning, även om mycket tyder på att så är fallet. Det kan också vara så att borgmästare och råd, av kollegiala hänsyn, hade möjlighet att påverka intagningsbesluten i de av kyrkan, klostren och olika fromma stiftelser styrda inrättningarna, genom att ge förord åt behövande ämbetsbröder. Kunde den inträdessökande också erbjuda någon form av ekonomisk kompensation som var av intresse för inrättningen kan detta givetvis ha underlättat ett dylikt arrangemang.

Det ovannämnda efterreformatoriska fallet gäller Henrik överskärare, som 1547 7/3 tas in i "ett frij brödh vj spettalen" på uppmaning av borgmästare och råd. Intagningen motiveras, som nämnts, med hans ålder och att han "lenge hafuer dragit stadzens tunga etc."³³ Det är i detta sammanhang knappast fråga om ett fribrödraskap av medeltida eller förreformatorisk typ. Intagningen har av allt att döma skett på grund av Henriks ålderdom och därav betingade oförmåga till egen försörjning. Begreppet "frij brödh" avser här förmodligen endast gemen kost eller fattigkost. I annat fall borde intagningen ha villkorats av en intagningsavgift, en donation eller liknande. Det faktum att intagningen sker efter kungens angrepp på fribröderna 1540, tyder också på att fribrödraskap i traditionell mening inte längre är aktuella.

Några av intagningarna gäller präster, högre ståndspersoner eller munkar. 1516 tas "her Per Fortis" in i Sjalagården, där han skall sitta "til Michaelis eller poska", och 1520 gäller intagningen "doctor Eric", kanik i Uppsala.³⁴ I inget av dessa fall nämns något om ersättning till inrättningen. Herr Pers intagning är uppenbarligen tidsbegränsad medan doktor Erik välkomnas i ett särskilt brev, där inte minst Sjalagårdens religiösa förtjänster framhålls. Tydligt är man mycket angelägen om att få ta in honom som fribroder i Sjalagården vilket också framgår av att några gode män besökt honom i detta ärende. En intagning av mera konventionellt slag gäller klosterbrodern Henrik Gesmar som 1486 26/6 tas in i Svartbrödraklostret. Intagningen betalas med ett stenhus med tillhörande källare och inventarier. Huset ägs av Henriks styvfar, Folmar van Lunden, som varit innehavare av flera olika

ämbeten i staden.³⁵ Denne förbehåller sig dock rätten att under sin återstående livstid fritt disponera det visthus och den vind som tillhör fastigheten. Mottagare av gåvan är klostrets prior, broder Hans.³⁶

Övriga intagningar av detta slag gäller Helgeandshuset och S:t Örjansgården. I den sistnämnda hade Olof mjölnare varit intagen, men avlidit 1476. Enligt vittnens utsago hade han betalt kosten under ett år med tio mark, och därefter fått gratis kost "fore Gudz skuld". Hans kvarlåtenskap skulle efter hans död tillfalla gården, men inget fanns att ta, vilket också bekräftades av hustrun.³⁷ Att hon troligen inte varit intagen tillsammans med mannen samt det faktum att ett arv eller någon form av ersättning förväntades tyder på att Olof kan ha varit intagen som spetälsk. Principen var nämligen att en spetälsk skulle intagas tillsammans med alla sina tillgångar, såvida det inte var fråga om fast egendom.³⁸ Om det senare varit aktuellt i det här fallet, vilket är troligt, skulle ersättning för erhållen vård ha utgått innan änkan kunde tillgodoräkna sig det hus eller den gård det kan ha varit fråga om. Det är antagligen denna rätt som S:t Örjansgården vill hävda med hjälp av inkallade vittnen.

En intagning i fribrödraskap i Helgeandshuset sanktioneras 1485 21/4 av borgmästare och råd i Stockholm. Det gäller Joan Svensson, tidigare borgmästare och kämnär, som beviljas inträde på grund av den "weluiliogheet" (välvillighet) han tidigare visat staden. Mot en avgift om 100 mark och allt sitt lösöre, med undantag av gångkläder och silver, som han skall använda till själarykt, skall han få en egen stuga samt en smådräng i fri kost och dessutom för egen del plats vid herrebordet. Han åläggs vidare att själv betala kosten så länge han fungerar som skottherre.³⁹ Det är svårt att i detta fall med säkerhet avgöra om intagningen i första hand möjliggjorts genom påtryckningar från borgmästare och råd, vilket omständigheterna kan tyda på, eller om de avgifter som den intagne faktiskt måste bestrida ansetts vara av så stort ekonomiskt intresse för Helgeandshuset att en intagning var motiverad. Vad som emellertid starkt talar för det förstnämnda alternativet är det faktum att intagningsavgiften reducerats med hälften vid det faktiska intagningstillfället, jämfört med vad som faststälts av fogde, borgmästare och råd några år tidigare.⁴⁰

Bland de sytningsavtal som gäller ensamstående män finns en liten grupp som betecknas som gamla, ålderstigna, sjuka eller rasande. Till detta kommer några avtal gällande klerker eller munkar, samt några testamenten eller arvsuppgörelser upprättade efter sytningstagarens död. Slutligen skall nämnas en större grupp borgare och hantverkare utan någon speciell kategorisering, men förmodligen gällande äldre. Även när det gäller de ensamstående männen är sytningsgivarna vanligen någon släkting. Vanligast är måg och dotter, syskonbarn, frände eller fränka samt i något fall son. Liksom kvinnorna håller sig männen företrädesvis till kvinnliga släktingar när det gäller vård och omsorg.

Henrik guldsmed, kallad "then gamble", skänker 1461 27/7 den halvdel han

CONNOR BLUM

äger i ett stenhus till sin måg Andreas Testorp, också han guldsmed. Denne äger redan $\frac{1}{4}$ av huset genom sitt giftermål med Henriks dotter. Nu får han ytterligare en halvdel mot att han åtar sig att svara för svärfaderns gäld och skuld.⁴¹ Det är inte fullt klart om avtalet också innefattar sytning. Men det faktum att Henrik betecknas som gammal och att gåvan innefattar allt han äger talar för att så är fallet. Ett annat exempel gäller Tomas skräddeares halva gård och tomt, som 1525 29/3 säljes av Peder Mikaelsson, som var den nämnde Tomas nästa frände. Han hade erhållit denna halvpart som ersättning för sytning av sin släkting Tomas, som var rasande (sinnessjuk) och därför krävde ständig passning.⁴²

Även bland de män som betecknas som äldre förekommer det att sytning betalas i efterhand. Det gäller Marcus Bengtsson som 1587 13/9 skänker sin systerson Simon Tomesson $\frac{1}{4}$ av sitt stenhus med tillägg av samtliga inventarier när han avlider. Gåvan betingas av att Simon tjänat honom och hans avlidna hustru i 20 år utan att få någon ersättning.⁴³ Ett liknande exempel inträffar 1594 15/6 då Knut Jönsson, en gammal f.d. kammarskrivare förärrar sin fränka Britta några gåvor av sitt arv, bl.a. diverse bohag. Gåvorna motiveras av hennes långa och trogna tjänst under 16 år och även fortsättningsvis. Det framhålls inte minst att hon uppträtt gentemot honom som en god och from dotter bör göra.⁴⁴ Även här framskymtar således tanken om sytningsförhållandet som motsvarigheten till en fiktiv relation mellan föräldrar och barn.

Privata sytningsavtal förekommer även när det gäller präster eller munkar. Sålunda ger sig broder Nigels Suderland 1463 in i sytning hos sin moder Margit mot ersättning av ett halvt stenhus. Den andra hälften skall han själv behålla, inte minst som säkerhet ifall modern skulle dö före honom.⁴⁵ Omständigheterna i fallet och det faktum att broder Nigels biträds i rätten av ”en annan messa broder” talar för att han lider av någon form av sjukdom, handikapp eller liknande. Detta är möjligen också fallet med ”bro Knut lector”, som 1478 15/6 upplåter sin del av arvet efter modern åt sin broder Erik Jenson för att denne skall vårda honom ”i en rett broderlik kerlik”.⁴⁶

Ett liknande fall inträffar 1474 4/5 då Hans smed den unge ger sig in i sytning hos Hans smed den gamle.⁴⁷ Möjligen är det här fråga om far och son.⁴⁸ Erik i Väingsö anklagas 1591 15/2 sin måg Mikael för edsörebrott,⁴⁹ då han blivit slagen i huvudet med en yxhammare. Mågen uppges vara ”brödätare” hos Erik, vilket visar att han ingår i dennes hushåll.⁵⁰ Mikael döms för brottet men benådas ”aff min nådige herre”,⁵¹ vilket tyder på att det finns förmildrande omständigheter. Då Mikael några år senare, 1598 17/7, anklagas för att ha förorsakat skada på växande gröda,⁵² kan detta tyda på att han lider av någon form av sinnessjukdom, som gör honom oförmögen att svara för sina handlingar, och att han därför vårdas i svärfaderns hushåll. Om en formell sytningsöverenskommelse finns framgår emellertid inte.

Sytningsavtal av detta slag, som går på tvärs gentemot generationerna, är för-

visso inte särskilt vanliga, och hänger, som redan antytts, av allt att döma samman med att den unge sytningstagaren drabbats av sjukdom eller annat handikapp som gör honom oförmögen till egen försörjning.

Det finns också några testamenten där sytningstagaren redan är avliden. Ett mycket detaljerat sådant infördes i tänkeboken 1493 2/12, gällande rådmannen Sven Helsing. Som sytningsgivare står hans son Anders och dennes hustru. Ersättningen utgöres av ett stenhus med grund och tillhörande tomt, en kålgård och all utstående gäld. Utöver detta skänker Sven pengar och andra värdeföremål till bykyrkan, själakoret, söndags- och fredagsallmosan, olika kloster och S:t Örjansgårdar, samt enskilda personer, allt för sin själs frälsning.⁵³ Ytterligare några testamentsförordnanden framgår indirekt i samband med att sytningsgivarens avyttring av erhållen ersättning noterats i tänkeboken.⁵⁴

När det gäller de sytningstagande människors yrkestillhörighet, om vi här bortser från kyrkans män och de som intagits i de offentliga institutionerna, föreligger uppgifter i drygt hälften av fallen. Här finns två tydliga grupperingar, av vilka den ena innefattar rådmän och skrivare av olika slag, medan den andra företräds av olika hantverksutövare. Motsvarande uppgifter beträffande sytningsgivarna är däremot ytterst sporadisk. Sytningen betalas, liksom för kvinnornas del med olika former av fast egendom, hus, gårdar, tomter osv. Till detta kommer reda pengar, olika föremål, oftast av silver, samt klädespersedlar. För männens del förekommer också rätten att överta utestående gäld. Detta hänger naturligtvis samman med att många män, i motsats till flertalet kvinnor, ofta bedrev olika former av affärsverksamhet vilket kunde ge upphov till både varierande kundfodringar och skulder. Sytningstvillkoren gäller även här mat, öl, kläder och rykt. I något fall nämns också hederlig begravning. Däremot förekommer endast något enstaka fall som anspelar på förhållandet mellan barn och föräldrar, men inga andra krav på särbehandling av typen egen kammare, att sitta i högsätet, att hållas som fader och liknande. Möjligen hänger detta samman med att männen i stor utsträckning antingen avser att bo kvar i den fasta egendom man donerar eller också gör man andra undantag för egen räkning.

Att överlämna sig för vård och omsorg till döddagar i en annan persons händer kunde självfallet vara ett stort steg att ta för den enskilde, och innebar givetvis en viss risk, även om sytningsgivaren var en nära släkting. Fastän man i de avtal som träffades så långt möjligt sökte att gardera sig mot obehagliga överraskningar inför framtiden, inte minst genom att se till så att avtalet antecknades i stadens tänkebok, fanns inga garantier när det gällde hur arrangemanget skulle fungera i praktiken. Det fanns också en stor risk för att konflikter om vad sytningen egentligen innebar och vilka skyldigheter respektive rättigheter som tillkom de olika parterna lätt kunde uppstå. Ett uttryck för denna oro framskymtar i det avtal som 1506 27/4 träffades mellan Niclas i Duffuanes och hans ena dotter och måg Jacob punge-makare. Avtalet innehåller en klausul som säger att om de inte skulle kunna sam-

CONNY BLOM

sas, eller om de skulle råka i konflikt med varandra ”tha magh han see sigh fore, Niclis, hwar hanom teckes medh samma sith gotz”. Detta innebär således att Niclas har rätt att, om han så önskar, avbryta sytningsförhållandet och ge sig iväg med det gods han lämnat som ersättning för vården. Hans reträttplats är då, enligt avtalet, i första hand hos den andra dottern, som är gift med Lasse Tordsson.⁵⁵ Det fanns också andra risker som kunde utgöra ett orosmoment för sytningstagaren. Ett sådant, som föranledde olika specialarrangemang, vilka berörts i det föregående, var risken att sytningsgivaren skulle avlida innan vårdtagaren. De lösningar som förekommer i dessa fall är i princip två. Antingen låter man sytningsansvaret övergå till en annan namngiven släkting, eller också ser man till att för egen del behålla en viss del av förfoganderätten över den fasta egendom som donerats till sytningsgivaren, så att man dels har något att falla tillbaka på och dels något att erbjuda vid ett eventuellt nytt sytningsavtal. Det är inte helt ovanligt att dessa båda alternativ kombineras.

b) Övriga städer

De sytningsavtal som träffats av ensamstående män i de övriga undersökta städerna gäller huvudsakligen själagagn. Två fall i Arboga som gäller vanlig sytning visar emellertid på att avtal av det här slaget ibland kunde uppfattas som ytterst attraktivt av den sytningsgivande parten, medan det i andra sammanhang kunde upplevas som en belastning som man gjorde allt för att undslippa. 1480 24/1 erbjuder sig Nils Törn, rådman och kämnär i Arboga, att syta sin broder Henrik, kyrkoherde i Asker och kanik i Strängnäs, om han flyttar till Arboga. Han skall få en egen stuga på broderns gård, och denne lovar att älska och vakta honom som man bör göra med sin broder. Arrangemanget ifrågasätts dock av Henriks redesven (förvaltare av annans gård), som hävdar att han skulle kunna sköta sytningen mycket bättre, samtidigt som han anklagar Nils för att ha försökt tillskansa sig sytningsrätten genom att muta brodern med 7 tunnor strömming.⁵⁶ Den konflikt som här framskymtar hänger förmodligen samman med att broder Henrik disponerade värdefull egendom som sytningsgivaren räknade med att kunna tillgodoräkna sig. Det framgår inte av tänkeboken hur det hela slutade, men uppenbarligen har redesvennen hoppats på att genom ett erbjudande om sytning av husbonden komma i åtnjutande av denna egendom, förmodligen framförallt den gård han redan förvaltade.

Ett exempel i rakt motsatt riktning inträffar 1483 17/3. Då erbjuder Mårten skomakare sin måg Peder guldsmed sin gård mot sytning till döddagar. Erbjudandet avvisas dock, och när arvsskiftet efter Mårten sker ett år senare är det den andre mågen, Bertil muraremästare, som får ärva den aktuella gården. Peder kommer, trots sin avsägelse av sytningsansvaret, inte undan. Han måste nämligen avstå två bodar från sin egen närliggande gård till svågern, samt dessutom betala denne fyra penningar i ny koppel.⁵⁷ Omständigheterna tyder närmast på att det är Bertil

som har fått överta sytningsansvaret och att Peder är skyldig att kompensera honom för de utgifter han haft i samband med detta. Värdet av den erbjudna gården har tydligen inte kunnat täcka de uppkomna kostnaderna. Båda mågarna har således ett gemensamt ansvar för sytningen av svärfadern, och när den som påtagit sig uppgiften inte kunnat få full täckning för sina utgifter, måste den andre träda till.

Även om ett sytningsförhållande normalt etableras när sytningstagaren känner sig oförmögen till egen försörjning sker den slutliga egendomsfördelningen först vid frånfallet. 1483 5/9 sker arvsskifte efter Nils överskärare.⁵⁸ Joan överskärare, som redan tidigare övertagit verkstaden efter Nils, får nu betala en summa dels för Nils själ och dels för vad som resterar när det gäller verkstaden. Självt har Nils tydligen haft ett sytningsavtal med Peder Markusson och dennes hustru – möjligen måg och dotter – då de får behålla vad han redan givit dem och vad han lämnade efter sig. Som bevis för detta nämnes ett brev, förmodligen sytningsavtalet. Ersättningen för den nämnda verkstaden tillfaller däremot brodern Mikael Jönsson.

Att långvarig vård av åldriga föräldrar anses ge företrädesrätt till inlösning av deras efterlämnade fasta egendom visas av ett fall noterat i Upplands lagmansdombok 1579 23/3.⁵⁹ Jop Olsson begär nämligen inför rätten att få företrädesrätt att lösa in föräldrahemmanet då han dels nedlagt mycket arbete på gården och dels vårdat sig om sin fader till dennes död. Mot detta yrkande invänder brodern Pär att han på tinget tilldelats gården genom lottning och att de andra syskonens andelar överlätits på honom, bl.a. nämns en tredje broder Anders. Rätten beslutar att bifalla Jops talan, då han på gården "niderlaggt all sinn vngdoms styrkie, och så mandligitt bistånd gjordtt sinom fader". Han skall vidare lösa ut sina bröder med "löse penningar" efter gode mäns jämkning, samt syta sin "siuke och förlamade Syster" för hennes andel av arvet. Till detta kommer att han åläggs att "beflite ssom thet ware för honum sielf" med att hjälpa sina bröder att komma över "någonn skatte Jordh till köps". Sytningen av fadern ger således Jop rätt att lösa in hemmanet, men syskonens arvsrätt förminskas inte, de har rätt till full kompensation. Konflikten gäller inte bara ekonomiska värden, det handlar minst lika mycket om att komma i besittning av mark att bruka.⁶⁰

Gifta par som sytningstagare

a) Stockholm

De gifta par som köpt in sig i någon form av sytningsarrangemang utgör knappt hälften jämfört med den ovan behandlade gruppen ensamstående män. Hälften av dessa fall gäller intagning i de offentliga institutionerna. Samtliga fall, med ett undantag, gäller omedelbar intagning för vård och omsorg. Undantaget avser Per Jute och hans hustru Karine som 1462 10/5 donerar allt löst och fast de äger till Sjalakoret för själarykt. De ger vidare 20 mark till sina arvingar samtidigt som de

CONNOR BLUM

skaffar sig garantier för att de skall bli intagna i Själagården om de skulle drabbas av sjukdom eller om ett framtida vårdbehov skulle uppstå.⁶¹

De som togs in för vård i de olika inrättningarna i Stockholm skulle i första hand vara borgare i staden, men detta var inget oavvisligt krav. Hade man möjlighet att betala för sig kunde ett dylikt arrangemang lätt låta sig ordnas. Ett exempel på detta är Staffan Kawte, borgare i Åbo, och hans hustru Margareta som 1485 13/7 begär att bli intagna i Helgeandshuset i Stockholm tillsammans med en piga. Borgmästare och råd ger sitt samtycke, under förutsättning att Staffan dels betalar 400 mark för intagningen, dels accepterar att makarnas hela lösegendom, bortsett från ”reda peninga”, skall tillfalla institutionen efter deras död.⁶² Priset för intagningen är påfallande högt, mer än dubbelt så mycket som en i staden född borgare i samma situation vanligen behövde betala för en plats vid herrebordet. Klart är således att stadens styresmän ansåg sig kunna pressa ut en avsevärt högre avgift av en utsocknes än av de egna borgarna.

En annan intagning som också tillstyrks av fogden och rådet gäller Helmik Hermansson van Nörden som 1513 31/10 intas i Helgeandshuset tillsammans med sin hustru och en pilt. Avgiften är här blott 150 mark.⁶³ Något mer – 200 mark – måste Olof Guthi och hans hustru Margit bestrida för att 1507 10/12 bli intagna i Predikobrödraklostret.⁶⁴ En intagning av lite annat slag inträffar 1547 3/10 då Morten Båtsman blir intagen i ”spettalen” tillsammans med sin hustru, även detta med rådets samtycke. För intagning och livstidssytning skall de betala 80 mark.⁶⁵ Även om de enligt tänkeboken skall intas i fribröd är det knappast fråga om ett fribrödraskap i traditionell mening. Det faktum att Morten har ett förflutet som båtsman medför att han tillhör en av statsmakterna särskilt omhulad kategori, nämligen avdankat krigsfolk. De soldater som i rikets tjänst riskerat liv och lem, skulle inte när de blivit oförmögna till egen försörjning, behöva lida nöd på sin ålderdom. Deras företrädesrätt till hospitalsvård fastslås slutligen 1565 i en instruktion som avser att reglera hur landets regering skall skötas under kongungens frånvaro.⁶⁶ Denna princip för särbehandling av krigsfolk och soldater var dock något som man från myndigheternas sida hade försökt upprätthålla sedan länge.

Den grupp borgare som tillsammans med sina hustrur träffat helt privata sättningsavtal tillhör, bortsett från något fall där uppgift saknas, helt hantverkarklassen. I samtliga fall gäller att avtalen träffats med barn eller styvbarn. Ett sådant exempel är grovsmeden Joan Håkansson och hans hustru Eline som 1476 16/9 överlåter det stenhuset de bebor till sin måg Henrik och dottern Lykka. Till detta kommer en trädgård, källare, bodar samt alla smidesverktyg och lösöre. Undantag från gåvan gäller pengar och silver, som skall användas till själarykt, samt ett antal uppräknade föremål av varierande slag inklusive en liten stuga. Den tomt på vilket stenhuset står tillhör också undantagen, och för denna skall Henrik betala årlig hyra till föreståndaren för Själakoret. För allt detta skall sättningsgivarna underhål-

la "theres fadher" och "theres modher" med mat och öl till döddagar "epter skiä-
ligheet".⁶⁷ Anmärkningsvärt är dels den mycket tydliga markering som här görs av
barns ansvar för sina åldriga föräldrar, vilket gäller inte bara dottern Lykka utan
också innefattar mågen Henrik, och dels det faktum att undantag även görs för en
stuga i den nämnda trädgården, vinden på det donerade stenhuset samt diverse
andra nyttoföremål däribland en koksten. Det sistnämnda tyder på att man ge-
nom dessa undantag, som är avsedda att gälla under sytningstagarnas återstående
livstid, velat försäkra sig om en reträttmöjlighet om underhållsarrangemanget inte
skulle fungera tillfredsställande eller om någon konflikt skulle uppstå mellan par-
terna, så att avtalet måste avbrytas i förtid.

Ett förbehåll av liknande slag, framgår av det avtal som 1490 21/6 träffades
mellan å ena sidan Per Jönsson och hans hustru med å den andra styvsonen Per
Olsson, hustruns son i ett tidigare äktenskap. Här framhålls att om sytningsgiva-
ren, Per Olsson, skulle dö före modern och styvfadern skall den erbjudna ersätt-
ningen, ett stenhus och två gatubodar, återgå till modern och hennes andre son,
Mattis Olsson, som då skall ta över sytningsansvaret. De båda makarna förbehål-
ler sig dessutom rätten att till sitt "nöttörfft" behålla "tet andra husit och gar-
den".⁶⁸

När ett sytningsavtal uppgjordes var det viktigt för båda parter att se till så att
inte oväntade arvingar kunde dyka upp och ställa till problem inte minst vid syt-
ningstagarnas frånfalle. Detta visas av ett avtal som 1487 5/11 träffades mellan
Jöns Person, hans hustru Kadrina och hustruns dotter i ett tidigare äktenskap
Birgitta Tomasdotter med maken Hans Svensson. Den ersättning som skulle utgå
bestod av ett stenhus, en tomt med tillhörande stall och halva lösöret. Jöns Persson
måste vid överlåtelsen bekräfta att detta var hans rätta avlingegods, dvs. förvärvat
egendom, som han fritt kunde disponera. Garantin måste lämnas för att ingen
skulle kunna bestrida styvdottrens rätt till gåvan. Jöns måste också bekräfta att de
300 mark som tillföll honom vid giftermålet med styvdottrens moder inte kunde
återbetalas då de var förbrukade. Dessa pengar utgjorde av allt att döma hans
hustrus arv efter den tidigare maken och utgjorde därmed också styvdottern Bir-
gittas morsarv. Eftersom både Jöns och hans hustru betecknas som gamla och
sjukliga var det viktigt för mågen Hans Svensson att inte acceptera sytningsavtalet
utan att se till så att hustruns arvsrätt efter styvfadern inte kunde ifrågasättas. På
samma sätt måste han mot bakgrund av de omständigheter som gällde lova att
hålla sin del av avtalet.⁶⁹

b) Övriga städer

Även i de undersökta landsortsstäderna finns ett antal sytningsavtal som gäller
äkta par. 1477 24/11 skänker Lars Torbjörnsson i Arboga och hans hustru en vret
till dottern Ingeborg. Vreten utgör ersättning för hennes stora "ærffuode" i hans
gård under 14 år.⁷⁰ Omständigheterna tyder närmast på att det inte är fråga om ett

CONNY BLOM

sytningsförhållande i egentlig mening där föräldrarna tagits om hand av dottern i hennes hem mot ersättning i form av fast egendom. Det är snarare så att dottern skött föräldrarna i deras egen gård under lång tid utan ersättning, och det är först nu hon får en liten erkänsla för sina insatser. Barns ansvar för åldriga föräldrar visas också av ett fall året efter. 1478 19/10 betalar Iapp svärdslipare och hans hustru Margitte det belopp som resterar när det gäller deras intagning i Helgeandshuset.⁷¹ De skall ha rätt att bebo en liten stuga på Helgeandsgården till döddagar. Skulle stugan flyttas skall det bekostas av inrättningen och inte av dem själva. Vad som resterar när det gäller det utlovade intagningsbeloppet bekostas i detta fall av barnen Jöns och Kadrine.

Hur barns ansvar för åldriga föräldrar också kunde uppfattas visas av ett fall från Nya Lödöse 1596 28/5. Då beslutades att Hans remsnidare och hans hustru Karin på grund av fattigdom och stor eländighet under en begränsad tid av 8–14 dagar skulle få ut kost från hospitalet ”til des deris barnn kommer thil stedhis”.⁷² När så sker är det uppenbarligen tänkebokens mening att barnen skall överta försörjningsansvaret. Sonen Henrik Hansson och mågen Henrik van Bremen tillfrågas därför om de vill taga de gamla till sig och föda dem till döddagar, men båda nekar. 1596 19/6 tas därför, som en följd av detta, de båda åldriga makarna in i hospitalet med överhetens vetskap och samtycke. Som ersättning lämnas halva den gård de bor i med åker, äng och allt annat som tillhör. Vid deras död skall den andra halvparten av gården samt allt kvarvarande lösöre tillfalla hospitalet. Till detta kommer ersättning för de sex veckor de redan före intagningen uttagit kost från inrättningen. Ett år senare har Hans avlidit och hustrun måste då tillsammans med arvingarna betala vad hon och den avlidne mannen uttagit från hospitalet sedan intagningen ”anno 96 thenn 19 junij”. Därefter skall arvet skiftas och hustru Karin måste lämna hospitalet.⁷³ Detta skulle kunna tyda på att alla ekonomiska tillgångar nu är förbrukade och att det därför inte längre är till hospitalets fördel att låta kvinnan stanna kvar i inrättningen, även om sytningsavtalet faktiskt stadgar att så skulle ske till döddagar. Inte heller tycks det vara aktuellt att låta den gamla kvinnan stanna kvar på inrättningen som fattighjon, trots att hon i detta läge inte kan påräkna stöd eller hjälp från vare sig sonen eller mågen. De protesterar visserligen mot domslutet, men är uppenbarligen inte beredda att svara för någon sytning. För deras del finns inte heller längre någon ekonomisk fördel att vinna, när arvet väl är fördelat. Det som återstår för kvinnans del är således blott tiggargastaven, när hennes andel av arvet inte längre räcker till försörjningen.

Något arvsskifte skulle enligt vad som stadgades i sytningsavtalet, egentligen inte ha skett förrän båda makarna avlidit. Att så sker redan vid mannens död beror förmodligen på att det fanns en skuld som inte gäldats, nämligen kostnaderna för de sex veckornas kost för tiden innan avtalet ingicks. Sonens och svärsonens vägran att betala denna kostnad tvingade hospitalet att ta ut den från de enda tillgångar som fanns, arvet efter den avlidne mannen. Tydligt har man från hospita-

lets sida valt denna strategi även om man därmed går miste om resten av arvet vid kvinnans frånfalle. När ersättningen för de sex veckornas kost betalats, har hospitalets förväntade ersättning förminskats⁷⁴ och kvinnan kan inte längre fullgöra sina ursprungliga åtaganden, och måste därför lämna inrättningen.

Rättens beslut i detta avseende kan möjligen också ha dikterats av missnöje med sonen och svärsonen och deras i andra sammanhang utmanande agerande.⁷⁵ Dels frånsäger de sig uttryckligen allt ansvar för de gamla föräldrarna, vilket man uppenbarligen räknade med att de inte skulle göra när dessa under en kortare tid beviljades uppehälle från hospitalet i väntan på att barnen skulle överta försörjningsansvaret, dels uppträder de ytterst provokativt på rådstugan. I en tvist med prästen Boo, i ett helt annat ärende, kallar de honom inför sittande rätt för ”landlöppare”⁷⁶ och ännu värre invektiv. Dessa är så grova att de enligt vad skrivaren noterat i tänkeboken inte går ”ath nemmes”. Dessutom uttalar de sig förnedrande och nedsättande om såväl rätten som dess närvarande ledamöter, och hävdar inför dessa att ”thet ähr en lorth werth, her giörz”.⁷⁷ Även vid faderns död frånsäger de sig allt ansvar för modern. Sonens och svärsonens betalningsvägran, obalanserade uppträdande och allmänna våldsbenägenhet, kan möjligen ha bidragit till att hospitalet velat få ut sin fodran när mannens död gjorde arvet tillgängligt. All skuld måste nämligen gäldas innan ett arvskifte kan ske. Avgörande för rättens ställningstagande har då varit det faktum att sytningsavtalet stipulerar att utöver den resterande halva gården skall all kvarvarande löseegendom tillfalla hospitalet vid bådas död. Detta innebär med andra ord att det saknas medel för att täcka kostnaderna för vad som förbrukats innan sytningsavtalet träffades. Eftersom kvarlåtenskapen inte kan täcka dessa kostnader, om det ursprungliga avtalet skall gälla, måste de bestridas av arvingarna, vilket dessa, som vi sett, vägrar, trots att det enbart handlade om kostnaderna för sex veckors kost. Att det är dessa omständigheter som beslutet grundar sig på understryks också av att de aktuella datumen noggrannt preciseras i tänkeboken. Förmodligen kan sonens och svärsonens utmanande agerande i det här fallet ha bidragit till att rätten inte kunnat se några förmildrande omständigheter, utan låtit hospitalets intressen styra. Det är nämligen inte helt ovanligt att personer beviljas inträde i hospitalet på grund av just fattigdom. Ett sådant exempel är Lars Gunnarsson och hans hustru som 1595 28/4 tas in i Nya Lödöse hospital med rådets samtycke. Detta uppges ske för ”siyckdom och fathigdom skulldh”. Trots detta är makarna dock inte helt medellösa, eftersom de som ersättning kan lämna ”en hallff jordh medh 3 huss på bygdh”.⁷⁸

Barn som sytningstagare

a) Stockholm

Det normala vid ett sytningsförhållande är ju, som redan framgått, att äldre personer, som inte längre kan klara sin egen försörjning, köper sig vård och omsorg genom att till egna barn eller yngre släktingar donera pengar eller fast egendom.

CONNY BLOM

Det omvända förhållandet kan emellertid också förekomma, även om det inte är särskilt vanligt. Detta hänger naturligtvis samman med att det är mera sällan som barn besitter sådana ekonomiska tillgångar att ett regelrätt sytningsförhållande låter sig etableras. Oftast handlar det om barn som av en eller annan orsak blivit föräldralösa, och om ett sytningsavtal skall kunna etableras för deras del, måste de ha ett farsarv att falla tillbaka på, som kan bekosta detta. Finns inget sådant är det hospitalen, helgeandshusen eller senare de små sjuk- eller fattigstugor, som enligt 1571 års kyrkoordning⁷⁹ skulle byggas upp vid kyrkorna, som i bästa fall gäller. Barn till fäder som varit anslutna till något hantverksskrå kunde sättas under förmyndarskap av ämbetets ålderman och dennes bisittare.⁸⁰ Barnhus i egentlig mening tillkom inte förrän på 1600-talet, men barn som omhändertogs som hittebarn kunde tas om hand på stadens bekostnad. Utgifter för den kvinna ”som hittebarne wachtae” finns nämligen upptagna som en återkommande post i stadens kämnärsräkenskaper.⁸¹ Helgeandshuset kan ha haft en särskild barnavdelning, då ett s.k. ”barnabord” finns omtalat. Vad innebörden av detta konkret kan ha varit är emellertid oklart.⁸² De barn som inte kunde omhändertas i någon av de nyssnämnda inrättningarna, eller hade någon anhörig, som kunde svara för deras uppehälle, riskerade att rekryteras till de tiggarskaror som drev omkring både på landet och i städerna. Vanligen aktualiseras den här typen av sytningsavtal först i samband med arvsskiften, då kvarvarande barn måste försörjas. Förutsättningen är dock, som redan nämnts, att det finns något att betala med.

Ett sådant fall inträffade 1497 8/4 vid arvsskiftet efter Mattis grytgjutare. Han hade två döttrar, Margit och Karine, i ett tidigare äktenskap, samt sonen Clement med sin sista hustru Anna. Det är änkan Anna som skall sitta kvar i huset och där vårda och sköta sina styvdöttrar tillsammans med den egna sonen tills dess att barnen nått vuxen ålder. Eftersom hon använder styvbarnens lösöre och andel av huset också för egen del skall hon lösa ut dem med 220 mark. När denna summa är betald skall hon och hennes barn betraktas som ägare till såväl hus som lösöre.⁸³ Styvbarnens andel av arvet är alltså större än kostnaden för sytningen, vilket medför att sytningsgivaren, styvmodern, måste erlägga mellanskillnaden kontant om hon vill lösa ut styvdöttrarna ur huset.

Ett fall av ganska annorlunda karaktär behandlades inför kämnärsrätten 1595 21/7. Det gällde fru Karin till Konungsberg (Karin de Herbouille), som vid jultiden födde ett oäkta barn. Nedkomsten skedde i hustru Barbro's stuga. Fru Karin hade överlämnat barnet åt en tillkallad amma, Malene, och denna hade tillsammans med hustru Barbro fått i uppdrag att se till så att barnet blev döpt. Så skedde också, och inför prästen förklarade kvinnorna att föräldrarna var en fattig båtsman, som befann sig utomlands, och hans unga hustru. Trots de båda kvinnornas omsorger dog barnet efter 10 veckor, och kvinnorna var också tvungna att betala för dess begravning på Klara kyrkogård. För allt sitt besvär inklusive sytningen av barnet hade hustru Barbro endast fått två tunnor malt och amman en spann mjöl.

Kvinnorna ansåg sig illa lönade och hävdade att de hade blivit lovade mer. Klagomålen hade, förutom inför kämnärerna, också framförts på slottet inför vissa namngivna herrar, men det framgår inte av tänkeboken hur målet avgjordes.⁸⁴ En överklasskvinna, fru Karin, hade genom att föda sitt oäkta barn i lönndom och överlämna det till två ofrälse kvinnor för vård och omsorg mot viss ersättning förmodligen försökt undvika en skandal. Hennes oskickliga hantering av ersättningsfrågan och barnets hastiga död satte dock uppenbarligen käppar i hjulet för de intentioner hon kan ha haft. Hade barnet fått leva är det troligt att hon hade blivit tvungen att betala för dess sytning till vuxen ålder. Varför hon i den nu uppkomna situationen inte såg till att ställa sina medhjälpare till freds är oklart. Det faktum att barnet avlidit kan möjligen ha föranlett henne att försöka undvika alla framtida problem genom att antingen låtsas att barnet inte var hennes eller också genom att agera som om det aldrig hade existerat. Genom att betala ut ersättning till de båda kvinnorna blev hon ju tvungen att också erkänna sin skuld. Hon borde dock under alla omständigheter ha insett att medhjälparna inte skulle hålla sig lugna och tiga, särskilt som de ansågs ha fått otillräcklig ersättning för sitt besvär. En annan möjlighet är att hon föreställt sig att hennes sociala ställning gjorde henne osårbar för de ofrälse kvinnornas klagomål om hon nekade till anklagelserna och barnet redan var begravt. Kanske hade hon också lyckats att tiga ihjäl hela saken, om inte hennes antagonist och svärmoder hade funnits.

Fru Karin var nämligen änka efter den några år tidigare i Polen bortgångne Olof Gammal, Kungl. maj:ts sekreterare. Efter makens död inledde hon en omfattande tvist med svärmodern om arvet.⁸⁵ Det handlade om betydande belopp i form av pantegods, uteblivna morgongåvor och liknande. Mannen hade tydligen också stora skulder, och hon har uppenbarligen haft betydande finansiella problem. Även om detta skulle kunna tänkas vara en bidragande orsak till hennes agerande, eller brist på sådant, i det aktuella sytningsärendet är det svårt att tro att finansiella svårigheter kan ha avhållit henne från att gottgöra sina medhjälpare, då det från hennes synpunkt sett rimligen måste ha rört sig om i detta sammanhang ganska blygsamma kostnader.

Fru Karins svärmoder och antagonist, Margareta Haraldsdotter, var emellertid, märkligt nog, närvarande vid kämnärsrättens behandling av målet med hennes i lönndom födda barn.⁸⁶ Svärmodern nämns redan inledningsvis, tillsammans med borgmästare och råd, vilket skulle kunna tyda på att det var just hon som låg bakom och hade initierat det rättsliga förfarandet. Hon hade annars ingen anledning att närvara vid detta mål, som ju gällde de båda medhjälparnas klagomål mot fru Karin, om det inte var för att komma åt sin antagonist.⁸⁷ Vad som ytterligare talar för detta är att skrivaren ansett det nödvändigt att poängtera att den bekänelse som de båda kvinnorna avger är ”frivillig”, förmodligen just för att markera att hustru Margareta inte utövat några påtryckningar mot dem. Deras agerande kan mycket väl ha varit frivilligt, eftersom de endast ville få ut vad de ansåg vara

CONNY BLOM

skäligen ersättning för sina tjänster, men samtidigt är det inte säkert att de varit medvetna om att de också var brickor i en konflikt om betydligt större ekonomiska värden. Det faktum att de båda ofrälse kvinnorna ställde upp som vittnen – frivilligt eller ej – mot fru Karin, och därmed från hennes utgångspunkt sett gick hennes motståndare, den hatade svärmodern, till handa, vilket innebar att de aktivt bidrog till att skandalisera henne själv, kan mycket väl tänkas vara orsaken till att hon vägrade betala dem ersättning. Mot bakgrund av deras agerande, betraktade hon dem förmodligen som förrädare i tvisten med svärmodern, och genom att envist vägra dem ersättning straffade hon dem för deras illojalitet.

Det kunde också förekomma att man donerade medel för sytningen av ett fattigt barn för att värna om sin själs frälsning eller ”for gudz skull”, som det heter i ett testamente utfärdat av Gertrud Swarte 1471 21/8. Här ingick hon dels ett sytningsavtal för egen räkning med sin måg Sandor Lexen och dennes hustru mot ersättning i ett litet stenhus, men dels också ett förordnande, med mågens och sonens, – Mickael Swarte – samtycke, om sytning av ”et fatigebarn Gertrud”. För detta ändamål avsatte hon ett ”rwm”⁸⁸ och en kålgård, diverse husgeråd, samt sina egna gångkläder efter döden. Allt detta skulle tillfalla flickan när hon gifte sig, men om hon dog barnlös eller i kloster skulle det tillfalla ”byrdemannen”.⁸⁹ Det faktum att det sytningstagande barnet bär samma namn som sin välgörare är naturligtvis ingen tillfällighet. Vad som är känt om namngivningen vid denna tid, är att enligt traditionen fick äldsta dottern i en familj vanligen mormoderns namn.⁹⁰ Genom namnligheten markeras således ett fiktivt morföräldraskap.

Vi har i det föregående sett exempel på att många äldre kvinnor i sina sytningsavtal förbehöll sig rätten att få ha en egen piga till sin tjänst. I ett sådant fall från 1470 10/12, satte sig sytningsgivaren emot detta, men han måste då dels svara för att pigan, som i det här fallet uppenbarligen var ett barn, blev utlöst ur det hus som utgjorde delbetalning för sytningen med 160 mark, eftersom detta var ”pigenes fæderne”, dels att hon fick skäligen underhåll till vuxen ålder, dvs. sytning också för egen del. Denna sytning skulle då bekostas av räntan på det aktuella beloppet, som inte skulle betalas ut förrän flickan blev vuxen. Uppenbarligen har sytningsgivaren ansett det fördelaktigare att redan från början lösa ut flickan ur huset, dels för att fritt kunna disponera detsamma, dels för att undvika en eventuell arvsvist när den gamla sytningstagande kvinnan avled. Arrangemanget gav honom dessutom god kredit, då han inte behövde betala förrän pigan nått vuxen ålder.

b) Övriga städer

Inte heller i de undersökta landsortsstäderna finns det något större antal fall av barnsytning. De fall som förekommer gäller arvsskiften, där föräldrarna avlider innan barnen är vuxna. I sådana fall är det alltid det efterlämnade arvet som får bekosta sytningen. Speciellt komplicerat kan det bli om någon av föräldrarna dessutom varit omgift. Ett sådant fall behandlas i Nya Lödöse 1591 12–13/8.

Rätten fastslår här som princip att när all eventuell gäld är erlagd skall de olika barnkullarna försörjas av sina respektive fäderne. Sålunda skall Söffrin Suarth få ersättning med 18 daler för den "kost till teringh" som sonen till den avlidne Bencth Ambiorsson förbrukat hos honom. Beloppet skall betalas av fädernearvet. En komplikation i sammanhanget är dock att en person vid namn Jacob Jonsson ifrågasätter domslutet och uppger sig ha en fordran på arvet om 15 daler avseende en "söllffpannth". Det beslutas att rätten senare skall rannsaka om detta.⁹¹

Vad som hände i de fall där det efterlämnade arvet inte förmådde täcka sytningskostnaderna är osäkert. Hospitalsintagning var givetvis en tänkbar möjlighet, men bristen på betalningsmedel komplicerade frågan. Dessa inrättningar hade nämligen ofta en negativ inställning till barnsynting, eftersom detta kom att medföra vård under ganska lång tid, vanligen till dess barnet blivit vuxet. Från 1571 öppnade sig en ny möjlighet genom den då publicerade Kyrkoordningens rekommendation att några små stugor för fyra till sex fattiga borde uppföras vid kyrkorna på landet och i de städer som saknade hospital.⁹² Även om det kom att dröja ganska länge innan denna rekommendation blev verklighet – sockenmännen var i detta avseende ganska tröga – kom dessa stugor efter hand att bli hemvist för många fattiga, föräldralösa barn. Att det här inte fanns någon annan uppfostran eller tillsyn än vad de övriga medintagna vuxna kunde erbjuda, även om dessa var gamla, sjuka, fattiga, sinnessjuka eller rent av kriminella, var inget man bekymrade sig om. Värre ansågs det då vara om barnen rekryterades till de allt större tiggarskaror, som ansågs terrorisera folk både på landet och i städerna.

Själagagn

a) Stockholm

Många av de jordöverlåtelser som finns registrerade i Stockholms stads jordebok gäller inte sytningsförhållanden i egentlig mening utan blott själagagn eller själarykt. För de flesta äldre var detta en nog så viktig angelägenhet. Detta är en åtgärd som kan vidtagas redan medan man befinner sig i sin krafts dagar, men det är nog vanligare att det först sker när någon ligger på sitt yttersta eller drabbats av en allvarlig oftast livshotande sjukdom. Detta beror självfallet i första hand på att motprestationen inte förväntades inträda förrän efter donatorns död. I många fall är det barn eller andra anhöriga som för att rädda en avliden anförvants själ donerar pengar, värdeföremål eller fast egendom till någon eller helst flera olika kyrkliga inrättningar. Detta sker vanligen i samband med arvsskiften. Eftersom fast egendom inte fick övergå i oskyldas ägo är dylika donationer ofta omgärdade med förbehållet att donatorns arvingar skall ha rätt att vid dennes död återlösa fastigheten mot ersättning i pengar. Oftast sker uppgörelsen i testamentsform, vilket medför att den träder i kraft först vid donatorns död. Ibland förekommer också preciseringar av vilka kyrkliga motprestationer som skall utföras, hur och när mässor skall läsas osv. Det vanliga är att dessa förordnanden avser att gälla för evig tid.

CONNY BLÖM

Donationerna sker vanligen enbart till förmån för själägagn, med vilket avses den egna själens nytta, ibland gäller det för någon anhörigs, oftast föräldrarnas själar, eller möjligen för någon annan namngiven persons själ. Det är inte heller ovanligt med betydligt yvigare formuleringar: Till Gud, jungfru Maria, himmelrikets lov, allt himmelens herrskap, alla kristnas själar, samt gudstjänstens förbättring i någon namngiven kyrka eller liknande.⁹³ I dylika sammanhang nämns oftast den egna själen sist, vilket hänger samman med att den som för egen del visar anspråkslöshet och saktmod i själva verket räknar med att komma i första ledet när människans onda och goda gärningar slutligen skall vägas samman. Att ställa sig själv sist är nämligen redan det i sig en god gärning. Denna s.k. själavägning utföres av ärkeängeln Mikael och är ett vanligt förekommande motiv i medeltida muralmålari.⁹⁴

När det gäller sytningsavtal avseende lekamlig vård och omsorg vänder man sig normalt till någon i den närmaste släktkretsen, någon man har förtroende för och som man tror kan och vill ställa upp med god vård och omsorg mot betalning. Men hur gör man när det gäller att lösa problemet med själens frälsning? Alternativen är många, och hos vem får man mest och bäst valuta för den egendom eller de pengar man skänker eller donerar? Vilken metod för själens frälsning är att föredra när det gäller att fastställa de motprestationer som mottagaren skall utföra? Är det bäst att få mässor lästa för sig för att därigenom rädda sin själ, eller är det bättre att uppnå samma effekt genom allmosor och goda gärningar gentemot fattiga, sjuka och eländiga? Har man störst nytta av en stor donation vid ett enda tillfälle, eller är det bättre att förordna om en kontinuerligt återkommande årlig ränta, helst då en evig sådan? Generellt sett gäller nämligen att ju större donation man ger desto större motprestation har man rätt att förvänta sig efter döden. Hur man väljer att hanterat dessa problem kan givetvis bero på många olika faktorer. Avgörandet kan hänga samman med vilket förtroende man har för de olika institutionerna och deras företrädare. Det kan också bero på var man bor och vilka inrättningar man har i sin omedelbara närhet, vad man känner till om dem och vad ryktet förtäljer om de olika institutionerna och deras sätt att fullgöra sina olika åtaganden. Av betydelse kan också vara vad ens själasörjare, prästen i bykyrkan, föreslår, vad släktingar, vänner och grannar tycker, eller vad de själva tidigare har gjort i en liknande situation etc.

En annan möjlighet var att försöka bli upptagen som betalande medlem i någon eller några av de många gillen som fanns i de flesta medeltida städer. Det var nämligen inte ovanligt att man kunde vara medlem i flera gillen samtidigt. Bäst känt av alla dessa är Helga Lekamens gille i Stockholm.⁹⁵ Här intogs både präst- och lekmannabroder. Utöver möjligheten att få delta i gillet religiösa fester och processioner, av vilka den s.k. gillesdrickningen, där stora mängder öl serverades, var mycket populär, kunde man genom gåvor och extra avgifter till gillet försäkra sig om att få böner och mässor lästa för sin själs frälsning. En gillesbroder som blev

sjuk eller låg på sitt yttersta kunde alltid räkna med deltagande och besök från övriga bröder. Framförallt var detta något som ålåg prästbröderna, som genom sånger, böner och förrättande av mässor kunde lindra den sjukes ångest och plågor. Om den sjuke avled och saknade medel för att täcka begravningskostnaderna kunde gillet träda till, samtidigt som bröderna och systrarna sjungande följde den avlidne till graven. Man kunde också lindra själens plågor genom att betala en extra medlemsavgift när man låg på sitt yttersta. Gillet hade mycket högt anseende, inte minst i religiöst avseende, och kom genom omfattande gåvor och donationer att spela en viktig roll i medeltidens sociala liv. Ett medlemskap kostade mellan fyra och sex mark beroende på om man var präst eller lekman. Avgiften kunde antingen erläggas i reda penningar, eller i form av något värdeföremål, men den kunde också avbetalas som en arbetsprestation för gillet räkning. För den enskilde innebar detta framförallt att man blev delaktig i ett socialt sammanhang, man var inte ensam och behövde inte känna sig övergiven, utan kunde alltid räkna med gillet engagemang och stöd. Detta medförde att såväl medlemmar som sympatisörer gärna testamenterade eller överlämnade gåvor och donationer till gillet mot ersättning i själarykt. Gillets sociala engagemang ledde också till att det från 1501 till 1530 kom att ansvar för driften av Helgeandshuset.⁹⁶

En annan typ av sammanslutningar, som hade sitt ursprung i gillesverksamheten, men som efter reformationen, då gillena försvann,⁹⁷ kom att utvecklas i en mera entydigt facklig riktning, var hantverksskråna. Även här gäller att den skråbroder som blir sjuk, drabbas av fattigdom eller avlider kan räkna med de övriga brödernas stöd. Detta framgår redan av den äldsta bevarade skråstadgan, som gäller "Bälte-Svennernes skrå" (sadelmakarna), från tiden före 1437.⁹⁸ När en broder avlider skall han följas till graven av de övriga bröderna, Det skall tändas ljus för honom och han har rätt till två själamässor. Vid båda mässorna "skal hwar brodher offra", dvs. lämna allmosor för hans själs frälsning. Deltagande är obligatoriskt för samtliga bröder, och den som uteblir utan giltigt skäl straffas med böter. Vidare gäller, att om någon broder drabbas av elände och sjukdom "skulum wi honum til hielp koma", så att han inte blir "burin i helgans hws". En skråbroder skall, med andra ord, inte behöva tas in som fattighjon i helgeandshuset utan försörjas "aff bissonne" (skråbössan). Skulle denna vara tom "sculu brodirna skiu-ta til saman" nödvändiga medel. Om den sjuke blir frisk igen, skall "han epther möglikheth giffua ather i bissona", dvs. betala tillbaka vad den gemensamma bössan har bekostat. Att vara medlem i ett hantverksskrå förutsatte givetvis att man var utövare av det yrke som sammanslutningen omfattade, men medlemskapet medförde också, bortsett från den fackliga aspekten, tillgång till ett viktigt socialt nätverk.

En illustration till hur gillesverksamheten kunde fungera och vad den kunde betyda för en enskild persons välfärd erbjuder ett brev utfärdat av Magnus Pedersson och dennes hustru Anna.⁹⁹ 1489 9/4 donerar de ett hus till gillet på villkor att

CONNY BLOM

de får behålla det under sin återstående livstid. Donationen sker till förmån för ”beggis wara siell oc förällra oc alla crisna siäla till roo oc nader”. Skulle de emellertid under denna tid råka i fattigdom skall de få erforderlig hjälp av gillet. Något liknande gäller också hustru Birgitta, änka efter Peder Reffueklo.¹⁰⁰ 1507 1/7 säljer hon en tomt till gillet, representerat av äldermannen, för 16 mark reda penningar och en liten silversked. Själv erlägger hon åtta mark för sin, den avlidne makens och deras föräldrars själar. Detta innefattar också inträde i gillet för hennes egen del och därmed också rätten att när hon avlider föras till graven genom en av bröderna anordnad procession ”som andra brödra ok systrar tilbörigt är”. För denna sin tjänst skall bröderna uppbära två mark, som ”thöm tilbör ath hafua”. Hustru Birgitta kan genom detta arrangemang skaffa sig både själågagn och en ståndsmässig begravning med allt vad därtill hör.

Ojämförligt populärast av alla inrättningar i Stockholm, när det gällde själågagn, var Sjalakoret i S:t Nikolai kyrka (nuvarande Storkyrkan),¹⁰¹ vilken, förutom att vara bykyrka, också var den kyrka som var direkt knuten till Sjalagården.¹⁰² Detta hängde naturligtvis samman med att detta var den inrättning i staden vars huvudfunktion just var att vårda sig om de avlidnas själar, och en gåva eller donation till Sjalakoret kan därför tänkas ha framstått som det säkraste och bästa alternativet när det gällde att så snart som möjligt efter döden uppnå önskad effekt. För att vara ännu säkrare på sin sak, och inte minst för att gardera sig mot att någon av gåvomottagarna misskötte sina åligganden, var det vanligt att man fördelade gåvorna på flera olika institutioner eller inrättningar. Man kunde också testamentariskt förordna att gåvan överfördes till en ny mottagare om inte den ursprunglige fullgjorde sina åtaganden till belåtenhet. Ett sådant exempel finns i Erik Jönssons testamente.

Han och hans hustru Barbara lät först registrera ett inbördes testamente i rätten 1465 11/5, då de gav varandra ”hwan trydio pening i löse och i faste”. Därefter donerade Erik av sin del en evig årlig ränta att utgå från det stenshus han besatt i staden om 5 mark till korgång i bykyrkan (S:t Nikolai), 2 1/2 mark till Söndagsallmosan och det eviga ljus som brinner i Heliga lekamens hus, samt slutligen 12 öre till Fredagsallmosan. Båda dessa allmosor delades också ut i S:t Nikolai. Räntan skulle utgå två gånger årligen, hälften vid Mickelsmäss (29/9)¹⁰³ och hälften vid påsk. Skulle någon vilja lösa ut räntan kunde de göra det på villkor att de återställde den i någon annan fast egendom eller betalade den i reda penningar till borgmästare och råd, som hade att se till så att testamentsförordnandena upprätthölls för evigt. De sistnämnda befullmäktigades också att låta korgången övergå till annan institution om den förminskades eller inte utfördes på det sätt testamentet avsåg. Efter dessa förordnanden och förbehåll har skrivaren i efterhand infört en lakonisk notis som säger att ”Thette forscrifne ær slæt quit oc dõth” eftersom hustru Barbara födde ett barn strax efter Eriks död.¹⁰⁴ Arvingens bordsrätt till den fasta egendomen omöjliggjorde således donationen.

Ett annat exempel av liknande slag är Mattias Petri, som var prebendat¹⁰⁵ i Stockholm. 1481 19/5 skänker han en gård med tillhörande tomt på Norrmalm till det altare i S:t Nikolai kyrka, som två släktingar, Magnus Utter och dennes hustru, tidigare instiftat ”gwdj til loff, jomfrw Maria och allom gudz änglom til ära ock werdogheet, mich och myna föräldra siela [...] til roo och nadher”.¹⁰⁶ Donationen föreskriver vidare att den ”prebendatus eller cappellan”, som får till uppgift att utföra de föreskrivna mässorna, vilket bör ske enligt i brevet fastställda regler, skall tilldelas fem mark av räntan från den nämnda gården, som ersättning för sitt besvär. Skulle vederbörande ”ey wille thette holle”, dvs. inte utföra uppgiften på föreskrivet sätt, skall gilletts ålderman ha rätt att byta ut honom mot någon av de prästbröder som tillhör gillet. Den senare skall då också ha rätt att uppbära den föreskrivna räntan. Genom att tilldela den utövande officianten en särskild ersättning kan man öka dennes motivation att utföra uppgiften helt enligt donatorns speciella önskemål.

Det var inte heller ovanligt att man fullföljde en donation som någon redan avliden anhörig tidigare gjort. Det ovan anförda exemplet belyser också detta. Ett annat exempel är hustru Elin som, 1449 17/3, donerar en halv stengatubod till S:t Örjansgården för själågagn. Den andra halvdelen av boden hade redan tidigare skänkts av hennes avlidne make, skeppare Swiin.¹⁰⁷ Även om en donation av fast egendom vanligen gällde först från och med givarens död, kunde man vara angelägen om att redan under sin livstid visa sin välvilja gentemot den framtida mottagaren genom mindre mera symboliska gåvor till främjande av inrättningens verksamhet. Ett sådant exempel var Anders Laurensen laxakarl och hans hustru Ragnhild, som med samtycke av mågen Laurenz Björnsson, skänkte den tomt med byggnaden där de bodde till gråbrödraklostret efter deras död för sjalahälsa och själågagn för dem och deras föräldrar. Motprestationen från klostrets sida bestod i att hålla två mässor varje vecka vid det korum som hölls vid vapenhuset utanför kyrkodörren vid ingången till klostret. Redan från donationens utfärdande och under sin återstående livstid skulle de emellertid också bekosta vaxljus och annat som behövdes för genomförandet av mässorna.¹⁰⁸ Detta var således en extra gåva som skulle utgå under deras återstående livstid och upphöra först när den egentliga donationen utföll. Orsaken till detta förfarande var förmodligen att om man redan under sin livstid gjorde sig känd som donator och främjare av institutionens verksamhet kunde man hoppas på att sannolikheten ökade för att de motprestationer som den egentliga donationen förutsatte skulle bli samvetsgrannt och ordentligt utförda.

I ett samhälle där de flesta människor bara undantagsvis hade tillgång till eller disponerade större penningssummor, men där det var oerhört viktigt att vårda sig om sin själ, var det ganska naturligt att man när ett sådant tillfälle yppade sig såg till att få detta önskemål förverkligat. Det var framförallt i samband med försäljningen av hus eller andra fasta tillgångar som sådana tillfällen uppstod när det

CONNOR BLUM

gällde privatpersoner. I samband med affärsuppgörelser av detta slag hade man nämligen inte bara möjlighet att göra en donation till förmån för sin själ till någon lämplig institution eller skänka allmosor till de fattiga, man kunde också utnyttja situationen på ett annat sätt. En donation var inte bara en god gärning, den medförde också en annan fördel i detta sammanhang, nämligen att den uppgjorda affären kom att välsignas och att man därmed kunde känna sig förvissad om att den hade högre makters gillande.

Ett exempel på detta är Hans Westfal som 1465 säljer ett stenhus med tre intilliggande tomter till Henning Pinnow för 510 mark stockholmska. Utöver detta skall köparen årligen betala en ränta om fyra mark till Helga Lekamens Gille, fyra mark till Sankta Barbara kor i S:t. Nikolai kyrka samt slutligen fyra pund ”säl”[tran] till svartbröderna i Västerås.¹⁰⁹ Även om det inte klart framgår av texten att detta gäller själagagn, förmodligen avseende säljarens båda omnämnda, nu avlidna, föräldrar, är det ändå fråga om en god gärning med uppenbara fördelar för säljaren. Att det handlar om själens nytta är dock tydligt i affärens fortsatta utveckling. 1472 säljer nämligen Henning Pinnow huset och tomterna för 700 mark stockholmska till Helga Lekamens Gille. Av köpebrevet, daterat 1473 10/5, framgår nämligen att huset var ”nidhir brenth” då det köptes av säljaren, men att han lät bygga upp det för 500 mark, vilket sägs visas av hans räkenskaper. Vad han sedan låtit kosta på det och vad det är värt utöver den fastställda köpeskillingen skänker han till gillet ”minne siäll oc allom crisnom siälom til roo oc liisa”.¹¹⁰

Donationen behöver inte nödvändigtvis utfalla omedelbart i samband med köpet, det kan också vara strategiskt riktigt att låta den utgå när den som bäst behövs, nämligen vid donatorns fränfalle. Ett sådant exempel är Olof Jonsson av vapen (väpnare), som 1483 17/2, donerar ett hus som han köpt av Heliga Lekamens Gille, att återgå till gillet vid hans död ”mine siähl till hiälp och nådhe”.¹¹¹

b) Övriga städer

Även i de undersökta landsortsstäderna finns ett flertal fall som gäller själens frälsning. Utöver gåvor och donationer av gängse snitt, där givaren förväntar sig att efter döden uppnå själagagn för sin eller sina föräldrars själar, finns några mera speciella fall, där man genom att utföra en till synes god gärning, som kan komma en själv till del, också kan förorsaka en betalningsovillig motpart svår skada.

1492 18/1 efterskänker Anders Skulte, borgare i Stockholm, en skuld till förmån för Arbogabon Peder Anderssons själ.¹¹² Detta kan vid första anblicken framstå som en vänskapshandling, och det är naturligtvis också avsikten, men samtidigt sätter det en hård press mot gäldenären och dennes arvingar. Kravet på själagagn tvingar nämligen mottagaren, eller dennes efterkommande, att betala in det efterskänkta beloppet till någon lämplig kyrklig institution. Har skulden inte kunnat betalas till den ursprunglige fordringsägaren, är det kanske inte heller tro-

ligt att man har haft medel för att kunna betala den som själagagn, men om så inte sker hotas gäldenären av evig fördömelse, eftersom det nu är kyrkan som är fordringsägare. Den som i första hand kunde dra fördel av detta var naturligtvis, som redan antytts, den ursprunglige fordringsägaren, vilken genom att efterskänka en skuld för en annan persons själagagn, dels gjorde en god gärning som kunde komma honom själv till nytta, men dels också ledde till att den betalningsskyldige försakades betydande problem. Denna metod kunde, med andra ord, användas som en raffinerad hämnd mot en betalningsovillig affärspartner.

En annan metod av liknande slag var att överlåta en fordran på en viss person till förmån för sin egen själ. Det blev sedan föreståndaren för den mottagande kyrkan eller inrättningen som tvingades att påta sig den otacksamma uppgiften att försöka driva in skulden, vilket kunde antas vara ett nog så besvärligt företag. Att ha en skuld till en kyrklig inrättning ansågs dock förmodligen avsevärt mer graverande än att stå i skuld till en privatperson. Den uppkomna situationen kan därför med all sannolikhet ha inneburit en kraftig press mot gäldenären att försöka betala sin skuld, inte minst med hänsyn till den egna själen, som ju knappast kan ha gagnats av en plötsligt uppkommen ekonomisk konflikt med en kyrklig institution.

Några exempel på detta från senare delen av 1500-talet kan påvisas i Nya Lödöse. 1587 23/10 skänker kaptten Jochim Scheell 50 daler till de fattiga, vilken summa de fattigas förman skall utkräva från två borgare i staden, som är skyldiga kapttenen pengarna för salt. Den ene är skyldig 30 daler, den andre 20.¹¹³ Fordringarna är förmodligen ytterst ovissa, och detta är antagligen orsaken till att kapttenen tyckt att han lika gärna kunde skänka pengarna till de fattiga. Därigenom kunde han åtminstone dra någon fördel av sina fordringar, eftersom han förmodligen insåg att gäldenärerna aldrig skulle komma att betala sina skulder. Det faktum att fordringsägaren nu var kyrkan eller en kyrklig institution kan möjligen ha gjort gäldenärerna mera benägen att försöka betala, eftersom en utebliven betalning skulle komma att ligga dem till last och utgöra en negativ faktor när det gällde värnandet om deras egna själars frälsning. På så sätt kunde den ursprunglige fordringsägaren orsaka gäldenärerna skada även om han själv aldrig fick tillbaka sina pengar.

Ett liknande exempel gäller dåvarande hertig Sigismund, som skänker 19 tunnor salt till de fattiga. Till detta kommer en gåva om 23 daler, som betecknas som "owisse partzeler, och weeth man ick, om man deth bekomme kan".¹¹⁴ Även här är det således fråga om en osäker fordran som måste krävas in av de fattigas föreståndare.

Ett annat problem som kunde dyka upp i detta sammanhang var att pengar som enligt ett avgivet testamente donerats till de fattiga, i själva verket kanske inte fanns i boet när arvet skulle fördelas. Det var då viktigt för de fattigas föreståndare att bevaka att de fattigas intressen inte åsidosattes och att förhindra att de andra

CONNY BLÖM

arvingarna lade beslag på hela kvarlåtenskapen. 1596 23/11 inträffar ett sådant fall i Nya Lödöse. Då uppläses ett ”jordhabreff” utfärdat av Cristiern smed i rätten, för att sedan förseglas med stadens signet och läggs in i stadens kista. Där skulle brevet förvaras tills man visste hur man skulle kunna få in de 34 daler, ”som staden och de fathigie i hospitalenn rester”.¹¹⁵ Det saknades således 34 daler av de medel som smeden donerat till hospitalet. Brevet var det enda bevis man hade, och det måste därför förvaras på ett betryggande sätt.

För kyrkans representanter har det inte bara varit av största vikt att noggrannt bevaka de gåvor och donationer man fått sig tilldelade i form av fordringar på enskilda personer, det har också gällt att slå vakt om kyrkans intressen när det gällde donationer av fast egendom. Arvingarnas företrädesrätt till denna kunde annars bli en obehaglig överraskning. Frågor av detta slag aktualiserades främst i samband med arvsskiften efter donatorns dödsfall. Avgörande i sådana sammanhang blev då formuleringarna i överlåtelsebrevet och de anteckningar i detta avseende som tänkeboken kunde tänkas innehålla. 1476 6/5 återkräver hustru Birgitta, änka efter Peder Dæn, sin halvdel av den gård som mannen tidigare donerat till S:t Nicolaikyrkan för bägge deras föräldrars själar. Överlåtelsebrevet, som granskas av rätten, innehåller en passus som säger att donationen föranletts av ”ath hon hade forfarit hans eghodela för hanom”. Detta ger visserligen kyrkan trumf på hand, men man vill visa ”ena venleg sæmyo medh henne” och erbjuder en kompromiss: Hon får 4 mark i ersättning mot att kyrkan behåller gården.¹¹⁶ 1488 24/3 får samma kyrka en donation av Nils Bagge. Det gäller hans andel av en gård, som överlåtits för själagagn på villkor att dottern Barbara får behålla den så länge hon lever. Några år senare (1490) får dottern löfte av kyrkan att, för att få medel till sin egen bärgning, få sälja stugan på gården, om köpet återgår vid hennes död och kyrkan får behålla jorden.¹¹⁷

De flesta av de donationer för själagagn av mera konventionellt slag som utfärdats i Arboga ger ganska allmänt hållna preciseringar både när det gäller vad som donerats och de motprestationer man har rätt att förvänta sig. Ett undantag från detta är Jöns Japsson och hans hustru Margitte som 1482 16/12 donerar sin gård med hus och jord till Västerås domkyrka efter deras död, bortsett från en bod östantill.¹¹⁸ Medan de lever skall 2 mark årligen tillfalla kyrkan som byggningshjälp, men efter deras död skall 4 mark årligen utgå från gården för deras själars skull. Som motprestation skall kyrkan hålla så många mässor som det finns präster, med lika många vigilis och med tre läxor i varje vigilis.¹¹⁹ Allt detta skall bestå i evärdelig tid. 1493 7/1 har båda avlidit och deras dotter donerar då den ovan nämnda kvarvarande boden som hjälp till vedbrand med en hälft till vardera Helgeandskyrkan och de fattiga i Helgeandshuset.¹²⁰

En liknande precisering gäller en donation av Ragnilla Rawidzdotter från Stockholm, som 1490 28/6 skänker fyra gatubodar, med systemen och sina fränders samtycke, till Arboga kloster.¹²¹ Detta sker till förmån för hennes föräldrars,

hennes båda äkta mäns och hennes barns själar, vördnaden för Gud, alla kristna själar och klostrets uppehälle. För detta skall klostret hålla två mässor i veckan under evig tid. Den första på söndagen och den andra på måndagen. Efter mässorna skall sjungas över de båda männens respektive föräldrarnas gravar. Det preciseras också vid vilka altare som de båda mässorna skall hållas, samt var sången företrädesvis skall utföras, nämligen ”fremst i quinna benkenom widh pelarin”. Bänkar förekom normalt inte i de medeltida kyrkorna, men där de förekom var de alltid centralt placerade, t.ex. i koret. Officianten skal således befinna sig så centralt som möjligt i kyrkan eftersom detta kunde förväntas ge de föreskrivna prestationerna bästa effekt.

Det gällde inte bara att se till så att de utförda bönerna och mässorna gav så bra resultat som möjligt, minst lika viktigt var att skaffa sig garantier för att de verkliga blev utförda. För att uppnå detta syfte kunde man, som vi redan sett, förordna om en särskild personlig ersättning till den eller de präster som skulle utföra uppdraget. Denna ersättning behövde inte uteslutande utgå i kontanta medel, utan kunde också utgöras av olika materiella förmåner. Ett exempel på detta är väpnaren Jöns Paulsson och hans hustru Ingegerd Arvidsdotter.¹²² 1405 30/9 skänker de sitt gods Trönningenas till klostret i Ås till förmån ”for thørres siæl oc foreldre oc børne siæl”. Gåvan och de villkor som är förknippade med denna bekräftas i ett brev utfärdat av klostrets abbot Peder. Vid en årligen återkommande högtid, som skall börja firas redan under donatorernas återstående livstid och fortsätta efter deras död, skall man bjuda på ”øøl oc maat allom brødhrom i klosteret”. Efter denna fest, som förmodligen skall få klosterbröderna välvilligt inställda till donatorerna, skall alla prästerna hålla mässa för dem och deras föräldrars och barns själar. Till detta kommer att en motsvarande mässa också skall hållas ”i hwar half manath”. Rikligt med öl och mat var förmodligen ett bra alternativ när det gällde att muta klosterbröder. Att dela ut penningersättningar kunde ju lätt komma i konflikt med klosterreglerna.

För den som genom slarv, oaktsamhet eller underlåtenhet försakat någon enskild person eller kyrklig institution skada, kunde det vara välbetänt att innan man kände döden nalkas försöka ställa allt till rätta, inte minst för att värna sin själ. Detta var något som Bengt i Hundsberg var starkt medveten om när han 1406 11/6 donerade all sin kvarlätenskap till Linköpings domkyrka. Han var prebendat i Linköping och hade också fungerat som domkyrkans syssloman. I denna egenskap hade han misskött sina åligganden genom att underlåta att redovisa för sin förvaltning. Då detta kunde skada kyrkans intressen och utgöra en svår belastning för honom själv, beslöt han att när han kände sig ”gamal oc opnøtter” uppätta ett donationsbrev¹²³ för att kyrkan om möjligt skulle hållas skadeslös. Det viktigaste skälet är dock att hans själ inte skall behöva plågas. Han är också ytterst angelägen om att kyrkan, trots hans försummelse, inte skall hysa agg gentemot honom och förmena honom en riktig begravning. I en sådan skall nämligen ingå

CONNY BLOM

både gravöl och de med jämna intervall återkommande mässorna på den sjunde dagen, månadsdagen och årsdagen av hans död. Kyrkan, som förvaltare av salighetsmedlen, ville man, när man kände att livet började gå mot sitt slut, inte gärna göra sig ovän med.

Någon motsvarighet till städernas gillen och skrän,¹²⁴ och den gemenskap som dessa kunde utveckla, är inte kända från landsbygden under den här aktuella tiden. Ett undantag är dock ett S:t Eriksgille i Uppland.¹²⁵ De sociala nätverk som kunde utvecklas på landsbygden baserade sig i första hand på släkt- och bygemenskapen, men gav oftast inget utrymme för själågagn. En möjlighet att uppnå detta var dock att t.ex. skänka några ljus till något av kyrkans helgonaltaren, som kunde hållas tända när mässan lästes, att donera medel till kyrkans utsmyckning, eller ge allmosor till fattiga och tiggare.

Att leva som sytningstagare

a) Institutionerna

Hur kom livsvillkoren att gestalta sig för de personer som under slutskedet av sitt liv var intagna som sytningstagare i de institutioner som tog emot betalande proventsfolk, i första hand helgeandshus, hospital och själågård? De ordningar, stadgar eller skrän som utfärdades för dessa inrättningar ger ganska bra besked på denna punkt.¹²⁶ Normalt fanns en uppdelning i två avdelningar, en för de som var intagna i fattigbröd, vanligen kallad sjuk- eller fattigstugan, och en annan för de som var betalande fribröder eller -systrar, oftast kallad provents- eller konventsstugan. Det är i första hand intagningarna i den sistnämnda som är av intresse i detta sammanhang. För huvuddelen av undersökningsperioden gäller nämligen att intagningar i fattigbröd för sytning mot betalning inte är särskilt vanliga. De personer som intogs som fattighjon och endast åtnjöt fattigbröd var normalt helt medellösa. Personer med ytterst begränsade tillgångar valde nämligen i första hand att satsa sina resurser på själågagn, framför intagning för sytning. Man valde hellre att rädda sin själ till evigt liv, än att satsa sina fåtaliga tillgångar på lekamlig välfärd under en begränsad tid, kanske bara några få år. Själågården var den av de nämnda institutionerna som överhuvudtaget inte tog in några personer i fattigbröd. Från och med 1540 försvinner, som redan nämnts, också fribrödrainstitutionen i sin ursprungliga form från de institutioner av detta slag, som alltså finns kvar efter reformationen, nämligen hospitalen.

Den enda hospitalsstadga, som finns bevarad från medeltiden, är den från Enköpings hospital.¹²⁷ Här är det inrättningens funktion som spetälskehospital som står i förgrunden, och ingenting nämns följaktligen om sytningsavtal, proventsfolk eller intagning för vård mot betalning. Vad som är av intresse i detta sammanhang är därför endast stadgans slutavsnitt, som redogör för de bestämmelser som gäller de donationer som tilldelats hospitalet eller som kommer att tilldelas det i framtiden. Donationer eller gåvor till ett hospital var normalt alltid förbundna

med någon form av motprestation från hospitalets sida. Det kunde dels handla om själagagn, vilket nog var det vanligaste, men dels också om sytning, dvs. intagning för vård mot betalning. Sytning baserade sig nästan alltid på någon form av avtal, som reglerade resp. parterers rättigheter och skyldigheter, och eftersom dessa avtal var individuellt utformade nämns ingenting om detta i stadgan. Till detta kunde komma gåvor eller allmosor till de fattiga rent allmänt, eller gåvor till någon enskild intagen person. I det senare fallet understryks det att dylika gåvor oavkortade skulle tillfalla personen ifråga. Även gåvor av det här slaget hade praktiskt taget alltid som syfte att antingen gynna givarens eller hans familjs eller anhörigas själar.

Vad som är intressant att notera är emellertid att det sätt på vilket man avser att tillgodogöra sig gåvor och donationer är helt avhängigt av gåvans eller donationens karaktär. Får man in matvaror, kläder eller andra förbrukningsvaror, skall dessa fördelas och användas av de intagna. Om gåvan däremot innehåller pengar, silver eller guld, skall den användas till att försköna kapellet, eller kyrkorummet. Det finns med andra ord ingen övergripande planering eller prioritering av vad som är viktigast i verksamheten, så att matvaror kan avyttras för att få pengar, om detta skulle vara nödvändigt, eller pengarna kan användas för inköp av livsmedel, om det finns behov av detta. Man är således helt beroende av vilken typ av gåvor eller donationer man får in. Pengar eller värdeföremål, som inte kan ätas, används till utsmyckning, medan matvaror, kläder etc. konsumeras på vanligt sätt. Detta är något som är typiskt för den här tidens hushållning. Om missväxt eller dåliga skördar gav upphov till minskad livsmedelstildelning, kunde man inte omprioritera de anslag eller deputat man hade och fylla ut bristerna genom att ta resurser från någon annan verksamhet, som bedömdes som mindre viktig. Man fick i stället göra inskränkningar i mathållningen och invänta bättre tider.

En medeltida stadga, som också är av intresse i detta sammanhang, är statuterna för själagården i Stockholm.¹²⁸ När det gäller sytning, hade man i första hand skyldighet att ta hand om de präster som var verksamma vid inrättningen när dessa inte längre kunde fullgöra sina uppgifter. Utöver detta tog man också emot betalande proventsfolk, eller s.k. fribröder. Vad som i statuterna gäller den ena eller andra av dessa båda grupper är dock oklart. Det enda som med säkerhet kan utläsas är, att den som inte vill leva i endräkt och sänja med sina medbröder i själagården, har förbrutit sitt bröd och skall ersättas med någon annan. Vidare stadgas att den som blir intagen i gården måste högtidligen lova att "han gaffwe sik ther in medh alla", och att han där skall hava "sith wisso brödh", antingen han är frisk eller sjuk ända till döddagar. Några ytterligare detaljer om villkoren för en ev. intagning nämns inte, förmodligen beroende på att det här handlade om individuella avtal. Dessa skulle då slutas med rådet i Stockholm, som hade "jus patronatus" över själagården, och dessutom skulle utse "thwa godha män", som skulle styra "siäla capellith, klärkarna och gardhin och alth annat, som ther tilhörir".

CONNY BLOM

De mest detaljerade uppgifterna om vilka villkor som skulle gälla för de som köpte in sig för sytning i hospitalen, lämnas i den efterreformatoriska ordningen, som 1533 utfärdades för Stockholms helgeandshus och hospital.¹²⁹ Här finns en särskild avdelning under rubriken "Om Frijbröder", som reglerar både intagnings- och levnadsvillkor för denna grupp. Inledningsvis framhålls att det "aff alder" alltid har funnits ett fribord "med Redeligh kost och spisningh, for borgares och borgersko[r]s skulle, och andra som sig ville ther till giffua med theras penningar". De enda som får intas är gammalt och "oberycktatt" folk, dvs. sådana som inte har dåligt rykte, och som på grund av ålderdom inte längre förmår upp-rätthålla "huss och heman". Det förutsätts också att de skall ha varit goda borgare under sitt tidigare yrkesverksamma liv, och att de för så mycket fast eller lös egendom med sig vid intagningen "att thet är hospitalen till nytto". Unga eller gifta personer kan inte komma ifråga för intagning, eftersom man inte ville riskera att tvingas försörja ev. önskad barn. Det enda undantag som kan accepteras är om dessa personer lider av sådan sjukdom att de är "ij thet meniga bästa onyttige". Alla intagningsbeslut skall underställas borgmästare och råd i staden.

Den som vill bli intagen i hospitalet måste först "stella sijna arvingar till frijdz" eller erbjuda dem att friköpa all fast egendom. Detta skall noga antecknas i stadens tänkebok, så att arvingarna inte, när den gamle dör, skall kunna klandra hospitalet för att ha gjort något orätt eller kräva tillbaka egendomen. När en intagning väl har skett är nämligen hospitalet att betrakta som rätt arvinge till den gamles kvarlåtenskap. Denne har under sin återstående livstid rätt att fritt förfoga över sina tillgångar, men de får inte skänkas eller testamenteras bort till någon annan utan hospitalets vetskap. Den som blir intagen i hospitalet, skall få dessa regler upplåsta för sig, och lova att obrottsligen hålla allt vad som här stadgas, och därutöver i alla avseenden lova att lyda föreståndaren och klerken. Till detta kommer att han skall ta alla de övriga intagna i hand och lova att leva i fred med dem. Bröderna och systrarna får också lova att inte vistas utanför hospitalet nattetid och inte heller låta sig begravas utanför hospitalets område. Inrättningen vill nämligen försäkra sig om att kunna inkräva s.k. lägerstadspenningar, dvs. avgifter för att upplåta begravningsplatser. Den eller de av de intagna, som gör sig skyldiga till brott eller förseelser av olika slag, straffas med avstängning från fribordet under längre eller kortare tid. Det strängaste straffet är total avvisning från hospitalet. De brott de intagna varnas för att begå är hor, tjuvnad, skörlevnad, kivande och trätor, slagsmål, örfilar, hårdragning samt skällsord och invektiv.

Både bröderna och systrarna skall äta tillsammans i "Conuentestuffuan". Här har man rätt till rikligare och bättre mat än vad som erbjuds de fattiga vid det s.k. gemena fattigbordet i sjukstugan. De ätande skall vara tysta under måltiden och noga lyssna på "bordlexan", dvs. den religiösa utläggning som klerken skall tillhandahålla vid dylika tillfällen. När de går till bordet skall de läsa "thet Svenska benedicite" och när de lämnar bordet "thet Svenska gratias", detta för att de inte

kan förstå latin understryker stadgan. Ingen har rätt att föra med sig matvaror bort från bordet och brott av detta slag straffas med två månaders avstängning. Om förbudet endast avser mat som förs bort för att sedan säljas vidare, eller om det också avser mat som är till för den bortförandes egen konsumtion framgår inte klart. Det sistnämnda kunde kanske vara frestande för de intagna med tanke på att det bara serverades två mål mat om dagen. Under alla förhållanden betraktades detta som en stöld från hospitalet, och straffades därefter.

Om de intagna inte skulle bli utspisade, som de ansåg sig ha rätt att förvänta, inte minst med tanke på att de redan hade betalt för sitt underhåll, skulle de i första hand klaga hos föreståndaren, men om detta inte hjälpte fick de vända sig till borgmästaren i staden. Vad som särskilt understryks är dock, att de under inga som helst omständigheter får "föra thet annor stadz kringh om byn". Alla rykten om att utspisningen på hospitalet var bristfällig, kunde ju ge negativ publicitet och inverka menligt på nyrekryteringen av fribröder och -syster. I detta sammanhang varnas de intagna också för att vara alltför hastiga till att beklaga sig, då hospitalets ekonomiska läge kunde tvinga det till inskränkningar i mathållningen. De intagna måste då "lijda och ongella" detta, dvs. acceptera förhållandena som de var, tills dess tiderna blev bättre. Man kunde ju, som tidigare nämnts, inte göra omprioriteringar i de deputat man hade till sin försörjning, för att förbättra livsmedelstilldelningen. Det fanns heller ingen fri marknad, som kunde tillhandahålla bristvaror, och man kunde inte heller få loss medel att betala några varor med. Kreditväsendet var outvecklat och hospitalets ekonomiska system statiskt.

När det gällde de dagliga måltiderna var dessa, som redan nämnts, bara två till antalet. Dagens första mål, middagen, serverades kl. tio på förmiddagen och det andra målet, aftonmåltiden, kl. fem på eftermiddagen. På helgdagar serverades det första målet först "när vtsungett är ij bykyrkian", dvs. efter morgongudstjänsten. Alla måste passa dessa mattider, och den som underlät att göra detta fick skylla sig själv. Syslomanen hade nämligen ingen skyldighet att ersätta den försumlige, såvida denne inte var sjuk och av det skälet inte kunde komma till bordet. Den sjuke hade nämligen inte bara rätt att få sig mat tillsänd. Han skulle också få "thet honom kan tienä", med vilket dels avsågs sådan mat som var lämplig med hänsyn till sjukdomen, dvs. dietmat, vilket kunde ordinerats av en läkare, om någon sådan fanns tillgänglig, eller dels sådan mat som den sjuke själv föredrog, dvs. önskekost. Det sistnämnda understryks också i det avsnitt som gäller de fattiga i sjukstugan, och här framhålls att detta är matmoderns åliggande, och att syslomanen inte har rätt att neka henne de råvaror som behövs för att tillaga sådan mat. I detta sammanhang påpekas också att de fattiga skulle inta sina måltider före fribröderna, så att de senare skulle ha möjlighet att passa upp de fattiga vid bordet. På det här sättet kunde de borgare och borgerskor som hade köpt in sig för vård i hospitalet också rädda sina själar genom att de på samma ställe, där de själva vistades, hade möjlighet att utöva barmhärtighet. Detta kunde dessutom

CONNY BLOM

ske utan att det behövde kosta något extra eller innebära någon större form av uppoffring. Att det fanns fattiga medellösa till hands på hospitalet, som vid behov kunde fungera som barmhärtighetsobjekt, kunde med andra ord uppfattas som en icke obetydlig fördel för de rika och välsituerade.

Fribroderna och systrarna hade ytterligare en förmån, de kunde nämligen lämna hospitalet med huvuddelen av sina tillgångar i behåll, om de inte skulle trivas eller inte kunna ha fördrag med sysslomannen, föreståndarna eller de andra intagna. Vad de behövde ersätta var blott vad de förbrukat i form av kost under den tid de varit intagna. Ett belopp som skulle fastställas av därtill utsedda gode män.

Det här var de generella villkor som gällde för de intagna i conventsstugan. Utöver detta hade man möjlighet att i de individuella avtal som träffades om intagning utverka speciella förmåner eller undantag. Vad som kunde uppnås var i princip beroende av vad man var villig att satsa i form av kontanter eller fasta tillgångar. Möjligheterna begränsades egentligen endast av de ev. släktingarnas förhandsrätt till land och jord. Man kunde få rätt att bygga en egen stuga på hospitalsområdet eller tillstånd att medföra diverse kreatur, en ko, ett svin, några får etc. Det var också möjligt att få ha en egen dräng eller piga, antingen i gemen fattigkost, vilket innebar att vederbörande fick utspisas vid fattigbordet, eller på golvet, vilket betydde att den intagne själv, som arbetsgivare, fick svara för tjänstehjonets föda. Även om man kunde förhandla till sig förmåner av nämnt slag, var man som intagen tvingad att följa de regler som gällde beträffande måltiderna, förhållandet till personal och övriga intagna, de religiöst betingade kraven samt den begränsning av rörelsefriheten som hospitalslivet oundvikligen medförde. Hade man kommit upp i åren var detta kanske inget större problem. Man hade tak över huvudet, en oftast god tillgång till mat på bestämda tider, och man kunde ägna sin tid åt vad man ville, eftsom man, i motsats till de fattiga, inte hade någon arbetsplikt. Inte minst hade man möjlighet att vårda sin själ genom att man, när man så önskade, kunde utföra goda gärningar för de fattiga i den angränsande sjukstugan. Om man blev sjuk kunde man räkna med att bli omhändertagen, och t.o.m. få tillgång till läkare, om en sådan kunde vara till någon hjälp. Under alla förhållanden fanns en präst tillgänglig, som kunde utdela sakramenten, om det skulle bli nödvändigt, och som i övrigt kunde erbjuda religiös tröst och uppbyggelse.

Mot denna tillvaro, som betalande fribroder eller -syster, på något hospital skall då ställas det andra alternativ, som äldre och vårdbehövande hade att beakta, nämligen ett sytningsavtal med någon anhörig, eller i undantagsfall en oskyld, som vårdgivare.

b) Det privata alternativet

Att ställa sina arvingar till freds, när det gällde fast egendom, var en förutsättning för att bli accepterad som vårdtagare på ett hospital. Självklart kunde man också

använda sina tillgångar, för att med dem som bas teckna ett sytningsavtal med någon nära anhörig, vanligen ett barn eller ett barnbarn. De avtal av detta slag, som bevarats i städernas tänkeböcker, innehåller, som redan visats, tämligen vaga och allmänt hållna formuleringar när det gäller de villkor som skulle gälla för sytningen. Möjligen hänger detta samman med att det här är fråga om avtal mellan nära besläktade personer, ofta föräldrar och barn. I sådana fall har man kanske inte ansett att en närmare precisering av villkoren varit nödvändig. Visserligen har vi sett att man försökt vidtaga olika åtgärder för att gardera sig mot oförutsedda händelser. Strävan har då varit att ha något att falla tillbaka på om sytningsavtalet inte skulle fungera, som det var tänkt, eller plötsligt måste avbrytas. Det skulle kunna ske om det uppstod en olöslig konflikt mellan parterna eller om avtalet tvingades upphöra genom att sytningsgivaren avled, eller av andra skäl inte kunde fullgöra sina åtaganden.

När det gäller de allmänna levnadsvillkoren anges vanligen ganska kortfattat vad sytningsgivaren är skyldig att ställa upp med eller tillhandahålla. Ser vi till vad som faktiskt anges i avtalen, kan konstateras att "mat" är det som är det absolut viktigaste bland sytningstagarens krav. Om vi i matbegreppet räknar in varianterna "föda" och "kost", blir dess dominans ännu mer överväldigande. Av dryckesvaror är "öl" det enda som särskilt preciseras, och att så sker är också synnerligen vanligt. Detta hänger förmodligen samman med att den ytterst salta maten krävde kopiösa mängder med dryck, av vilka öl var den vanligaste. En mycket stark ställning har också det allmänna begreppet "syta", med varianterna "rykta", "akta och vakta" samt "sköta". Vad vi kan se är således att de som ger sig in i sytning hos någon annan i första hand ställer krav på att få tillgång till mat och öl, samt vård och omsorg. Först i andra hand nämns "husrum" och "kläder". Denna prioritering är knappast förvånande. Om vi jämför med hospitalen spelade tillgången på mat också där en oerhört central roll, vilket inte minst visas av att det är just inskränkningar i mathållningen, eller längre eller kortare tids avstängning från matbordet, som är den form av straff som allmänt tillämpas för alla typer av brott och förseelser. Även intresset för öl, och framförallt brännvin, var mycket stort bland de hospitalsintagna, och deras benägenhet att ständigt använda alla tillgängliga medel för att försöka införskaffa varor av detta slag upplevdes som ett stort problem av hospitalsledningen. Måltiderna var dessutom ett både viktigt och välkommet avbrott i den dagliga rutinen, eftersom de intagnas tillvaro ofta kunde upplevas som både trist och enahanda. De hospitalsintagna hade vanligen en i förväg uppgjord spisordning att lita till, och de hade även viss möjlighet att klaga på utspisningen om denna avvek alltför mycket från vad de ansåg sig ha rätt att förvänta. Någon motsvarighet till detta fanns naturligtvis inte på den privata sidan, och vad som där är att betrakta som skälig kost, livsbärgning, livsuppehälle e.d. är givetvis en mycket individuell fråga. Sytningstagaren fick förmodligen helt enkelt hålla tillgodo med vad som bjöds de övriga deltagarna i hushållet. Det är

CONNY BLOM

också möjligt att individuell hushållning kan ha förekommit. Sytningsgivaren hade då skyldighet att leverera råvaror och tillhandahålla kokmöjligheter, medan den vårdade själv fick svara för tillagning och hushållning med de tilldelade resurserna. Detta var något som var relativt vanligt vid små landsortshospital med få intagna, men hur vanligt detta kan ha varit när det gäller privat sytning är oklart. Ett sådant system var förmodligen också kopplat till ett individuellt boende, och förutsatte att sytningstagaren inte var alltför svag eller orkeslös.

Att ge sig in i sytning hos någon anförvant inbär i första hand ett uppgivande av det egna husbondeväldet och en inordning under någon annans bestämmanderätt. Detta kunde vara ett stort steg att ta, eftersom man blev beroende av någon annan när det gällde husrum, mat, kläder och allt annat som tillhörde livets nöd- torft, samtidigt som man förlorade kontrollen över vad som tidigare varit ens viktigaste tillgångar och förutsättningen för ens liv och uppehälle. Å andra sidan kunde detta steg också innebära en viss trygghet om man var gammal och orkeslös, eftersom sytningssavtalet medförde att man nu kunde överlåta det ansvar man själv tidigare hade måst ta, för att allt detta skulle fungera, på någon annan. Skillnaderna mellan det privata alternativet som sytningstagare och en hospitalsintagning var i detta avseende inte så stora, eftersom man även som institutionsintagen måste lyda föreståndarna, klerken och sysslomannen och underkasta sig deras bestämmanderätt.

Bostadsförhållandena kunde däremot te sig ganska olika, om man jämför de båda vårdformerna. Visserligen kunde man som hospitalsintagen fribroder eller -syster köpa sig rätten till eget rum eller egen stuga, men det handlade ändå om ett kollektivt boende där man, inte minst, måste hålla fred med sina medintagna. Med dessa konfronterades man ständigt, framförallt vid måltiderna, men också i samband med gudstjänster, bönestunder och andra kollektiva aktiviteter. Var man intagen i privat sytning däremot, kunde man många gånger bo kvar i sitt gamla boende om man inte var alltför svag eller skröplig. Detta förutsatte givetvis också att man inte bodde alltför långt från sytningsgivaren. Hade man t.ex. ett eget hus, kunde man lämna ena halvan som ersättning för sytning, men dels bo kvar i den andra delen, och dels också använda den som reträttplats eller nytt sytningssubjekt om avtalet inte skulle fungera eller sytningsgivaren avlida. De flesta var naturligtvis inte så lyckligt lottade att de fritt kunde välja hur de ville framleva sina sista år. De måste, om de ville bli omhändertagna för vård, vanligen lämna sitt förutvarande boende och flytta in hos sytningsgivaren mot ersättning i en tomt, en kålgård, några gatubodar, en källare, en vind eller vad de eljest hade att ställa upp med. Hur man agerade i detta avseende var självfallet beroende på de aktuella förutsättningarna, vad man hade att erbjuda, vem man erbjöd det till och vilka överenskomelser som kunde träffas mellan parterna. Till detta kommer ev. övriga arvingars agerande, deras inställning till sytningssavtalet och deras krav på kompensation för genom sytningen utebliven eller förminskad arvsrätt.

Bostadsförhållandena kunde således variera högst avsevärt. Det vanligaste var dock att den som togs in för sytning hos någon annan betraktades som inhyses i sytningsgivarens familj. Endast undantagsvis ställs särskilda krav på husrum, ved och värme, plats i högsätet, samt krav på att bli betraktad och behandlad som fader eller moder. Detta tyder på att enskilt rum eller egen stuga inte torde ha varit så vanligt förekommande. Den nära släktskap som ofta rådde mellan parterna talar för att en integrering av sytningstagaren i sytningsgivarens hushåll var något som man fann helt naturlig. Vad som ytterligare talar för detta är att avtalsformuleringarna tydligt markerar ett nära förhållande mellan parterna. Det talas om att giva sig till någon, att ta någon till sig, att ge sig in i sytning hos någon etc., vilket klart markerar att de levnadsomständigheter som skulle gälla förutsatte fysisk närhet, dvs. att man levde i samma hushåll. Mot denna bakgrund kan det förefalla märkligt att så få sytningsavtal tar upp frågan om hur sytningstagaren ville bli behandlad av sina vårdare. I några fall ställs krav på att bli älskad och ärad, att bli hållen för moder eller fader och att få rätt att sitta i högsätet. Några fall med krav på att få ha en egen piga förekommer också. Generellt sett är emellertid dessa krav inte särskilt vanliga i det bevarade materialet, och där de förekommer är de ytterst allmänt hållna. Många av sytningstagarna var inte bara gamla, de framstår också som både svaga och skröpliga fysiskt sett, och hade därför antagligen inga större förutsättningar att klara ett helt eget boende, i varje fall inte under någon längre tid. Redan det faktum att man försöker etablera ett sytningsavtal, indikerar ju att ett vård- eller omsorgsbehov antingen redan föreligger eller snart kan väntas uppkomma. Det är nämligen inte särskilt vanligt, även om det förekommer, att sytningsavtal träffas långt i förväg, enbart med tanke på att ett vårdbehov kan uppkomma någon gång i framtiden. Vanligen är det i stället så att avtalet träffas först när behovet redan är akut. Det kunde också förekomma att en nära släkting bistod med vård och omsorg under flera år utan att ett formellt avtal träffats eller ersättningsfrågan lösts. Omständigheterna kunde således medföra att sytningstagaren redan inledningsvis hade försatt sig i ett visst beroendeförhållande och därmed också i ett förhandlingsmässigt underläge. Sytningsgivaren var å andra sidan förmodligen angelägen om att få ersättningsfrågan löst. Den motvikt som vårdtagaren hade att sätta upp emot detta var ju framförallt den egendom eller de tillgångar som han eller hon disponerade och kunde ställa upp med och erbjuda som ersättning. Förutom att den var av varierande storlek och värde i olika fall, kan den dessutom ha varit av större eller mindre intresse för den tilltänkte sytningsgivaren. Eftersom den vårdbehövande dels ofta var angelägen om att så snart som möjligt få ett sytningsavtal till stånd, och dels vanligen vände sig till en nära släkting för att uppnå detta, kan det ha varit svårt eller näst intill omöjligt att kunna driva frågor om krav på särbehandling, plats i högsätet och liknande. Att på det här sättet våga ifrågasätta den tilltänkte sytningsgivarens goda vilja och avsikter skulle ju lätt kunna uppfattas som både oförskämt och otillbörligt och rent av

CONNY BLOM

kunna omintetgöra ett avtal. Dessutom var ju antalet släktingar som kunde komma ifråga eller antagas vara intresserade av ett sytningsavtal ofta starkt begränsade. Till detta kommer att vissa av sytningstagarna på grund av svaghet eller sjukdom inte ens var i stånd att själva inställa sig inför rätten, när avtalet skall göras upp, utan måste företrädas av ett ombud försett med fullmakt. Man kan mot den bakgrunden fråga sig hur mycket av avtalsinnehållet de kan tänkas ha haft ork, möjlighet och vilja att påverka. Det kan också vara så att själva sytningsbegreppet automatiskt ansågs innefatta att vårdtagaren behandlades med aktning och respekt, vilket är ganska rimligt, och att det därför normalt sett räckte med att få kravet på vård och omsorg tillgodosedda. Ett ytterligare argument för detta är, som redan nämnts, det faktum att avtalen vanligen slöts mellan personer som var mycket nära släkt med varandra.

Någon garanti för att ett så tätt och nära boende, som det här ofta måste ha varit fråga om, inte skulle leda till konflikter, trots släktskapet, fanns naturligtvis inte. Att byte av sytningsgivare inte heller var helt ovanligt, har vi sett i det föregående. Orsakerna till detta är dock långt ifrån entydiga, och oftast saknas uppgifter om varför ett sytningsavtal plötsligt avbröts. Det kunde handla om konflikter och meningsmotsättningar av olika slag mellan parterna, men också om ohälsa eller problem av ekonomisk eller annan art hos sytningsgivaren. Detta kunde antingen leda till att sytningen tillfälligtvis upphörde, eller att den under en viss tid övergick till någon helt ny vårdare, vanligen det också en släkting. Därefter kunde den på nytt återupptas av den tidigare sytningsgivaren, eller också fortsättas genom att någon helt annan person övertog det fulla ansvaret och inträdde i den tidigare sytningsgivarens ställe. Även om orsakerna till varför ett sytningsavtal avbröts i förtid är oklara, tyder mycket på att det snarare handlade om problem som drabbade sytningsgivaren än om missnöje från sytningstagarens sida. Det kunde t.o.m. hända att vårdgivaren ganska snart hade förbrukat alla de tillgångar, som vårdtagaren lämnat som ersättning för livstidssytning, och därefter försökte komma undan sitt vårdansvar genom att få denne intagen som fattighjon i någon offentlig inrättning. Detta var något som man från framförallt hospitalens sida var medveten om och försökte gardera sig emot. Den som var intagen i sytning kunde således råka mycket illa ut, om han hamnade hos en mindre nogräknad vårdgivare.

Sytningsgivarna

Det kan förvisso finnas många skäl till att en person åtar sig ansvaret som sytningsgivare. Barns ansvar för vård av äldre föräldrar är något som redan berörts i det föregående, och här finns både ett krav och en förväntan från såväl omgivning som övriga släktingar. Detta är dock inget som är absolut tvingande, och man kan säga nej utan att för den skull förlora sin arvsrätt. Det förväntade arvet minskar dock vanligen med en sytningsavgift om några mark per år, som går till den person, oftast en annan släkting, som åtar sig uppgiften. Om boet helt saknar till-

gångar kan man emellertid bli skyldig att ersätta sytningsgivaren med egna medel. Blir det fråga om intagning i hospital eller annan institution går däremot hela arvet förlorat, såvida det inte är fråga om fast egendom som dock måste återlösas mot pengar eller annan egendom.

Att människor av rent känslomässiga eller emotionella skäl kan åta sig en sytningsuppgift har vi sett exempel på i det föregående. Barn eller andra släktingar kan under många år vårda en anförvant utan att få någon ersättning eller att ett formellt avtal om sytning träffats. Frågan aktualiseras ibland inte förrän det är fråga om arvsskifte, eller först när den gamle känner slutet nalkas. Även om det således finns exempel på altruism i detta sammanhang är trots allt de krasst ekonomiska övervägandena allra vanligast. Avgörande här blir då å ena sidan vad den vårdbehövande har att erbjuda och framförallt är beredd att satsa när det gäller sytning och själarykt, och å den andra vad den tilltänkte sytningsgivaren har för intressen och preferenser när det gäller de erbjudna objekten och deras ekonomiska värde. Det kan antingen handla om en önskan att erhålla så mycket värdefull egendom som möjligt, eller också att genom strategiska överväganden och noggrann planering söka utöka, förbättra eller fullständiga vad man redan har eller vad man genom ett framtida arv väntas kunna förvärva. Avgörande för viljan att ställa upp som sytningsgivare i det senare fallet kan då betingas av vilken fast egendom man redan besitter och om eller hur den erbjudna sytningsersättningen kan tänkas komplettera denna, samt givetvis hur angelägen man är om att kunna förverkliga sin önskan. Är man t.ex. redan i besittning av en fjärdedel av ett hus, en tomt e.d., och kan erhålla ytterligare en halvdel genom sytning, kan man förmodligen vara intresserad av att förvärva också den resterande sista fjärdedelen. Detta kan ske genom köp, byte eller, om det är vårdtagaren som äger den åtråvärda sista delen, genom att t.ex. erbjuda ytterligare förmåner i sytningsavtalet. Exempel på detta kan vara egen dräng eller piga, egen stuga att bo i, eller också vissa preciserade värdeföremål eller reda pengar. Även om en sytningsgivare således kan uppnå eftersträfvade ekonomiska vinster genom att acceptera ett sytningsavtal, kan oväntade komplikationer uppstå när sytningstagaren avlidit och arvet slutligen skall skiftas. Det kan finnas barn eller andra släktingar som ställer anspråk på del av kvarlåtenskapen, eller skulder som inte är betalda och som nu måste gäldas. Är man skattebonde och redan fullsutten, dvs. har så mycket jord som man ensam kan bruka, får man inte förvärva mer avlingejord. Denna kunde nämligen inte beskattas, och kronan såg därför helst att den förvärvades av någon som inte var fullsutten, då man ville ha så många skattebönder som möjligt.¹³⁰ Vidare kunde fast egendom eller avkastningen från denna vara bortlovade till kyrkan eller någon med denna nära associerad institution som ersättning för själarykt. Regeln att fast egendom inte får övergå till oskyld, dvs. inte lämna släktens ägo, gäller normalt inte om det handlar om till kyrkan donerad egendom, som erbjudits som ersättning för själarykt eller själagagn.

CONNY BLOM

Det är också viktigt att sytningsgivaren noga följer det avtal som noterats i tänkeboken och erlägger eventuell överenskommen kompensation i tid, annars riskerar han att förlora sytningen. Ett sådant exempel är Joan köttmånglare som 1489 gör en överenskommelse med hustru Margit om att syta henne mot en ersättning av en trädgård. För denna skall han betala en kompensation om 22 mark, vilket han försummar. Sytningsrätten och trädgården tillfaller därför Peder Nilsson Fymbo, som också får rätt att lösa in den vid sytningstagarens frånfälle, trots Joans protester, från arvingen Anders Jönsson.¹³¹ Ett fall av liknande slag inträffar vid ett arvsskifte hundra år senare, 1589 16/6. Hustru Anna, som är fattig, blind och dessutom förskjuten av sin släkt, har av denna anledning måst ge sig in i sytning hos en oskyld, Mats Mortensson och dennes hustru Gulik. Som ersättning har hon erbjudit dem en tomt mot en kompensation om 700 mark klippingar. Sytningsgivarna betalade inte det överenskomna beloppet, men vid kvinnans frånfälle tilldöms de ändå tomten, eftersom de hade vårdat henne i 6 1/2 år, betalt hennes begravning med 13 1/2 daler, samt lånat hennes sons sons styvfader 23 daler. Detta uppgår till mer än den summa de underlåtit att betala och tomten får de därför behålla som ersättning för sytningen.¹³²

Den slutliga uppgörelsen om vilken ersättning sytningsgivaren skall få behålla fastställs, som redan framgått, normalt i samband med arvsskiftet. Speciellt är detta fallet om sytningen betalats med fast egendom. Om sytningsgivaren inte anser att han har fått tillräcklig ersättning genom det avtal som ingåtts har han naturligtvis möjlighet att klaga på den värdering av sytningsersättningen som fastslagits vid avtalets ingående. Det är däremot inte givet att detta ger förväntat resultat, eftersom vad som står i tänkeboken i princip skall gälla. Att föra talan mot en i laga ordning avfattad dom kunde också föranleda böter, om man inte kunde bevisa att domen var orättfärdig. Ett exempel på detta är det klagomål som kyrkoherde Nils i Odensvi framför. Han klagar nämligen, 1594 7/12, på värderingen av det korsvirkeshus hans hustru erhållit som ersättning för sytningen av sin nyligen avlidna mormor, hustru Justina, och anför som skäl den ombyggnad och förbättring av huset som hustruns förre man, Joen Månsson, bekostat. Efter värdering av "gode män" och ett avdrag för sju års hyra får herr Nils till stånd en uppjustering av husets värde, men med blott 14 daler. På grund av herr Nils och hustruns "ätrogenhet", och för att "semia och wenskap" fortsatt skall råda mellan dem och arvingarna beslutar rätten emellertid att de senare skall betala 55 daler, vilket skall täcka båda förbättringarna på huset och kostnaderna för sytningen. Detta innebär då, även om det inte utsägs direkt, att kyrkoherdeparet förlorar huset till arvingarna. Skulle någon mot förmodan resa klander mot denna dom skall vederbörande också böta 55 daler, vilket belopp i så fall tilldöms de fattiga i Danvikens hospital.¹³³

Sytningsgivarens förvärv av fast egendom genom sytning och/eller köp, kunde, framförallt om han var att betrakta som oskyld, riskera att ifrågasättas av vårdtaga-

rens arvingar eller s.k. skyldemän. Det var därför viktigt att han noga iakttog lagens alla formaliteter, och kunde dokumentera sin rätt antingen genom tänkeboks- eller domboksnoteringsar eller andra köpehandlingar. Han måste också kunna skilja mellan arvejord och avlingejord. I annat fall fanns en risk att han kunde frändömas sin egendom. Detta blev resultatet av ett domslut i Häfverö i Uppland 1490.¹³⁴

Två bröder, Olof Eleffsson och Lares i Örvik krävde att återfå två örtugland jord som innehades av Lares skräddare. Jorden hade denne erhållit som ersättning för sytning av brödernas farfars syster, hustru Katerin. Skräddaren hävdade emellertid att jorden hade utbudits till arvingarna mot sytning av den gamla kvinnan, men då ”jngen skylder wilde henne haffua” hade hon erbjudit den åt Lares skräddare, som var oskyld. De som satt i nämnden kunde dock vittna om att Anders i Östanå, som vid den här tiden var de båda ovannämnda brödernas målsman, hade erbjudit sig att anta sytningsanbudet, men blivit avvisad. Mot detta hävdade skräddaren att han hade bytt den omtvistade jorden med hustru Katerin mot nio penningland jord i Ytterby, och dessutom betalat mellanskillnaden i reda penningar. Då han emellertid inte kunde bevisa detta, och lagen säger ”Ath jngen ärfvua jord maa ganga til oskyldom” blev han frändömd jorden.

Om detta var ett fall som gick sytningsgivaren emot, finns det också mål med motsatt utgång, inte minst därför att vederbörande kan förete giltiga dokument. Ett par sådana fall finns noterade i Upplands lagmansdombok 1579, 14/3 och 16/3.

I det sistnämnda fallet anser sig Erich Larsson, såsom skyldeman, ha rätt att återfå den jord som hans farfar Pär Månsson sålt till Erich Michilsson, en oskyld, för sytning av farfadern och dennes hustru. Rätten konstaterar att Erich Michilsson förvärvat jorden på ett i alla avseenden riktigt sätt, och att han vid ett tidigare tillfälle även hembjudit den åt Erich Larsson, dock utan att denne antagit anbudet. Däremot konstateras det att det ”medh betalningenn war någonn Brist”, eftersom Pär Månsson inte erhållit betalning för jordens fulla värde. På denna punkt får alltså Erich Larsson rätt, ty domslutet blir att Erich Michilsson får behålla jorden mot att han betalar Erich Larsson 200 mark ”ij Nytt mynt”.¹³⁵

Det andra fallet (14/3) gäller Lasse Jönsson som begär stadsfästelse på ett dombrev utfärdat för sju år sedan av häradshövdingen Nils Larsson. Brevet gäller jord som Lasse köpt av sin morbrors änka, hustru Walborg, för vilken han också svarat för sytningen under nämnda tid. Köpet klandras av den sistnämndas brorsdotter, hustru Karin, med motiveringen att det skett ”aff affuundh” och att betalning inte erlagts, samt att en del av jorden inte utgjordes av rätt avlingejord. Man kan här ana en konflikt mellan två möjliga sytningsgivare, som båda velat förvärva jorden, men av vilka den ena, hustru Karin, av något skäl fått träda tillbaka. Genom att vid sytningstagarens frånfälle ifrågasätta avtalet försöker hon nu återta den jord hon tidigare anser sig orättmätigt ha förlorat. Rätten konstaterar dock att allt gått rätt till. Jorden har hustru Walborg ärvt efter sin man, som var Lasse Jönssons

CONNOR BLÖM

morbros. Hon har vidare vid tre häradsting uppjudit den, och Lasse Jönsson har deponerat lösensumman för jorden i rätten, där den finns ”hustrv karinn till händ”.¹³⁶ Hon kan således kvittera ut lösensumman men förlorar jorden.

Privat eller offentlig vård

De personer som var i behov av vård och omsorg, antingen det berodde på ålderdomssvaghet, sjukdom, handikapp eller något annat, och som dessutom disponerade sådana tillgångar att de hade möjlighet att ingå och betala för ett sytningsavtal, kunde åtminstone till viss del välja mellan det privata eller offentliga alternativet. Valmöjligheten begränsades dock av att de innan en intagning i någon offentlig institution kunde ske måste ställa sina arvingar till freds. Efter Gustav Vasas angrepp mot fribrödrainstitutionen 1539–40 försvinner detta alternativ och nu återstår i princip endast de privata lösningarna. Hospitalsintagningar i fribröd upphör med andra ord praktiskt taget helt. Utöver intagningar av fattiga och medellösa i s.k. gement fattigbröd har endast två fall av specialintagning kunnat påträffas under den resterande delen av 1500-talet. Båda inträffade 1547 och gällde intagning i ”frij brödh”. Det faktum att båda intagningarna skedde på initiativ av borgmästare och råd,¹³⁷ tyder på att speciella skäl kan ha förelagat. I det ena fallet är det fråga om ”en gammall borgare” som ”lenge haffuer dragit stadzens tunga”, och i det andra fallet en båtsman och dennes hustru, som intas mot en avgift av 80 mark. Att dessa intagningar, trots att de uppges avse fribröd, verkligen också skulle innebära tillgång till de privilegier denna grupp tidigare åtnjutit, inte minst när det gällde utspisningen, är dock mindre troligt. Mot detta talar också att den förstnämnda intagningen inte villkoras av någon avgift, och att avgiften i det andra fallet är alldeles för låg för att berättiga till ett konventionellt fribrödraskap.

Den förstnämnda intagningen motiveras i första hand av humanitära skäl. En oförvitlig borgare, som länge betalt skatt till staden, och kanske också gjort staden andra tjänster, kan av ålderdomsskäl och fattigdom inte längre försörja sig, och måste därför tas omhand. Det andra fallet gäller en krigsman, som förmodligen blivit oförmögen till egen försörjning genom skador han ådragit sig i kronans tjänst. En sådan person ansågs därför berättigad till intagning. Längre fram emot 1500-talets slut försågs dylika personer ofta med särskilda kungliga brev som gav innehavaren företrädesrätt till hospitalsintagning.¹³⁸ Man ansåg nämligen att den som ådragit sig skador i kronans tjänst inte skulle behöva lida nöd på sin ålderdom. Denna omsorg, som i första hand gällde krigsfolket, kan naturligtvis också ha utsträckts till att gälla andra av kronans befattningshavare.

En notis, som tyder på detta, utan att de faktiska omständigheterna dock närmare framgår, finns antecknad i tänkeboken 1570 5/9.¹³⁹ Den gäller den f.d. fogden Erich Persson ”then Ko. Ma:t hade nådigest vdj för:ne hospital [Danviken] vnndt brödh till dödédagh.” Notisen är föranledd av att hospitalets syssloman, Jöns Suensson,¹⁴⁰ anklagas för att ha kallat vederbörande ”en tiuff och förredere”

och frågat ”om konungen och fanen hade fört honum dit, då skulle the och föra honum tädenn.” Tänkeboken saknar däremot helt uppgifter både om när intagningen skedde och under vilka omständigheter den kom till stånd. Inte heller här torde det dock vara fråga om ett fribrödraskap i traditionell mening, utan möjligen, som redan antytts, en intagning med hjälp av kungligt brev.

Jämför vi de sytningsavtal som ingåtts under 1400-talet och fram till 1540, kan konstateras att de privata avtalen intar en klar dominans. Om detta är resultatet av strategiska överväganden från de vårdbehövandes sida, dvs. att man föredrar privata framför offentliga lösningar, eller om resultatet också beror på materialets ojämna bevarande, är svårt att avgöra. En ytterligare omständighet, som också bör beaktas, är emellertid det faktum att utrymmet och tillgången på platser på hospital och motsvarande inrättningar var starkt begränsad. De flesta var mycket små och enbart lokaliserade till större städer, medan de helt saknades på landsbygden. Till detta kommer att en förutsättning för institutionsintagning också var att åtminstone två viktiga villkor var uppfyllda. Det gällde dels att förvissa sig om att ingen anförvant ville ställa upp som vårdare, och dels att se till så att intagningen var till fördel för den aktuella inrättningen. Man måste med andra ord ge ett attraktivt anbud, kanske rentav tvingas konkurrera med någon annan som också ville bli intagen. Detta indikerar att en intagning i privat sytning ofta ställde sig billigare, var mindre krånglig och medförde mindre restriktioner än en offentlig, samtidigt som man hade större möjligheter att få individuella önskemål tillgodosedda.

Jämför vi de uppgifter som finns om sytningstagarnas yrken och sociala status, kan konstateras att i den relativt lilla grupp som tagits in i institutioner av olika slag som fribröder, finns påfallande många som innehaft poster som borgmästare, kämnär eller skrivare. Till detta kommer ett mindre antal präster. Detta skulle kunna tyda på att de som innehaft något offentligt ämbete, i första hand i stadens tjänst, hade större möjligheter till hospitalsvård än de som stod utanför denna krets. Vad som ytterligare skulle kunna bestyrka denna tendens är det faktum att de som satt som föreståndare eller förmyndare för hospitalen, och hade att avgöra de intagningsärenden som blev aktuella, utsågs av rådet för en tid av vanligen två år. Det är därför inte helt osannolikt att åtminstone någon eller några av dessa personer kan ha haft en viss tendens att favorisera sina tidigare ämbetsbröder när det gällde de intagningsbeslut man skulle fatta. En annan omständighet som självfallet var av helt avgörande betydelse när det gällde att välja mellan privat och offentlig vård var naturligtvis om den vårdbehövande hade släktingar och anförvanter, som var villiga eller hade förmågan att ställa upp som vårdare, eller inte. Fanns inga sådana, och man hade att välja mellan någon av de offentliga inrättningarna eller ge sig in i sytning hos en oskyld, framstod förmodligen det förstnämnda alternativet som det säkraste och mest förutsägbara. Som hospitalsintagen hade man åtminstone en stadga att lita till, och man kunde därmed också

CONNOR BLUM

företse under vilka villkor man skulle leva, men som intagen hos en oskyld var en bedömning av villkoren betydligt svårare.

Ser vi till könsfördelningen mellan dessa båda grupper, de offentligt eller privat intagna, kan konstateras att andelen kvinnor som tas in i de offentliga inrättningarna är ytterst lågt, endast ett par fall har kunnat påträffas i det undersökta materialet, medan kvinnorna på den privata sidan intar en klar dominans med ca. 60% av samtliga fall. Det handlar här enbart om änkor eller ogifta kvinnor, inte sådana som tas in, enligt någon av dessa alternativ, tillsammans med sina män. Även könsfördelningen tyder således på att män i offentlig ställning haft prioritet när det gällde intagningen som fribroder eller -syster i hospital och motsvarande inrättningar.

Från 1540 och fram till århundradets slut finns inga sytningsavtal avseende hospital eller andra kyrkligt dominerade inrättningar noterade i det här undersökta materialet. Även för denna period finns en kvinnodominans bland sytningstargarna med 60% gentemot männen. Trots att de offentliga sytningsalternativen redan före 1540 var i minoritet försvinner de nu nästan helt. Allt som påträffats i detta avseende är de båda ovan refererade fallen. Gustav Vasas angrepp på fribrödrainstitutionen kan således inte sägas ha medfört någon egentligt ändrad strategi från de vårdbehövandes sida. Det är snarare så att processen i Örebro i stället kom att ytterligare förstärka och fullständiga en sedan länge pågående trend i riktning mot att allt fler valde privata lösningar när ett vårdbehov uppstod. Detta var nämligen redan före 1540 det klart dominerande av de nämnda alternativen. Man kan också notera att minskningen av antalet fribrödraskap medförde en tillbakagång för hospitalens ekonomi, vilket i sin tur ledde till både sämre utspisning och att hospitalsvården fick ett efter hand alltmer skamfilat anseende. De som var intagna i hospitalen "blifwa werre än hundar achtadhe" heter det t.ex. i ett memorial från början av 1600-talet.¹⁴¹

Värst var situationen för de medellösa och fattiga utan socialt nätverk, som uppehöll sig på landsbygden och i de mindre städerna. Deras möjligheter att bli intagna i ett hospital i någon av de större städerna var mycket små, eftersom man normalt prioriterade de som hade hemortsrätt i staden. De små sjuk- eller fattigstugor som skulle uppföras vid kyrkorna tillkom, som vi sett, först från 1571, och det skulle dröja ganska länge innan deras antal blev så pass stort att de fick någon avgörande betydelse på vårdområdet. Den metod som användes, och som man på många håll föredrog framför att tvingas upprätta små sjukstugor, var den från tidig medeltid härrörande roteringen eller rotegången. Detta innebar att den vårdbehövande vandrade eller transporterades runt bland de olika gårdarna i socknen, där varje bonde hade skyldighet att ett dygn i sänder sörja för underhållet.¹⁴² Under medeltiden hade bönderna rätt att, för att fullgöra denna skyldighet, behålla en viss andel av det av kyrkan uttaxerade tiondet, det s.k. fattigtiondet, en rättighet som försvann när de kyrkligt dominerade vårdinrättningarna började växa till

i antal och omfång.¹⁴³ Många av dessa institutioner, framförallt de som inte tog in några medellösa gamla, fattiga och sjuka, delade i stället ut allmosor till behövande, ofta regelbundet och på bestämda tider och platser. Egentligen var kyrkans samlade tillgångar att betrakta som "patrimonium pauperum", dvs. de fattigas arvedel, och allt som inte behövdes för dess verksamhet eller befattningshavarnas uppehälle skulle delas ut som allmosor. Det bör dock understrykas, att för att kunna dra fördel av den förhållandevis generösa utdelning, som faktiskt förekom, krävdes både vassa armbågar, styrka och förmåga att tränga sig längst fram i de hjälpsökande tiggarskarorna. Hjälpen nådde långt ifrån alltid de som bäst behövde den.

Reformationen betydde också stora förändringar. Det gällde inte bara huvudmannaskapet, som nu övergick från kyrkan till staten, utan också förändringar av såväl gudstjänstformer som trosföreställningar. De generösa allmoseutdelningarna upphörde nästan helt, eftersom risken för falska tiggare blev allt uppenbarare och det nu gällde att i första hand skilja mellan rätta och orätta fattiga. Det var givetvis endast de förstnämnda som skulle få hjälp. På institutionerna, som nu sammanslogs, försvann diverse katolska gudstjänstbruk och framförallt firandet av ett stort antal katolska helgondagar. Detta upplevdes som en nackdel för de intagna, då firandet av olika högtidsdagar ofta inneburit ökad mattilldelning. Till detta kom att vissa böner, som förut lästs på latin, nu skulle läras utantill på svenska. Den som inte lyckades med detta inom rimlig tid riskerade inskränkningar i matportionerna som straff.¹⁴⁴ Man skulle också särskilt tacka alla som genom gåvor och allmosor bidragit till hospitalets ekonomi, och slutligen även läsa en bön med önskan om lycka och välgång för landets överhet. Det var nu viktigt att de fattiga blev klart medvetna om vem de hade att tacka för sin överlevnad. För de fattiga i sjukstugan skärptes också arbetsplikten. Krav av detta slag hade visserligen funnits redan tidigare, men då blott som en rekommendation. Nu blev det fråga om ett obligatorium, som efterhand kom att betonas allt starkare. De svårt sjuka och döende måste noga bevakas, så att de inte, när de såg döden nalkas, återföll till sina tidigare katolska föreställningar utan in i det sista stod fast vid den nyetablerade evangeliska läran. Det var inte heller längre möjligt att i detta läge försöka muta klerken för att uppnå fördelar för sin själs frälsning. Allt tiggeri var också förbjudet, såvida man inte var försedd med ett s.k. "värtecken" utfärdat av förmyndarna, dvs. hospitalets styresmän. Förändringarna var dock inte bara till det sämre. På den positiva sidan kan framförallt noteras rätten till önskekost och möjligheten att få konsultera en läkare, om en sådan kunde vara till någon nytta.

När det gällde den privata sidan var förändringarna inte lika stora. Mest märkbart var att förutsättningarna för själagagn förändrades, eftersom det inte längre var möjligt att köpa sig fri från sina synder, varken för egen del eller för någon annans räkning. Man kunde inte heller få mässor lästa för sin själs frälsning, eller instifta nya helgonaltaren, nu var det istället genom Guds nåd som frälsningen

CONNY BLOM

skulle uppnås. Även om man alltjämt kunde donera gåvor och allmosor till kyrkan, var det inte längre lika meningsfullt, eftersom man inte kunde dra fördel av dem på samma sätt som tidigare. Kyrkans egendom drogs i stor utsträckning in till staten, gillesverksamheten upphörde, fribrödraskapen försvann, och den enskilde fick allt färre alternativ att välja bland..

Möjlighet att välja hur man ville framleva den tid som återstod av ens liv när självförsörjningsförmågan minskat eller helt upphört, hade naturligtvis endast de som var resursstarka nog att aktivt kunna påverka sin situation. För att detta skulle kunna vara möjligt krävdes tillgång till både ekonomiska och materiella resurser samt inte minst ett nätverk av släkt, anförvanter och vänner som kunde eller ville åta sig ett vårdansvar. De som saknade allt detta, och de var många nog, hade endast välgörenhetsinrättningarnas fattigbröd, allmoseutdelningarna eller tiggargraven att lita till. Det var framförallt dessa som riskerade att förgås i 'vanrykt'.

Noter

- 1 D. Gaunt, "Den pensionerade jordbrukaren". (*Äldre i samhället vol. 2*, 1983, s.139.), B. Odén, "Planering inför ålderdomen i senmedeltidens Stockholm". (*Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle*, 1987, s. 95 f.). Se också B. Odén, "Skyddet för de gamla i medeltidens lagstiftning" (...och fram träder landsbygdens människor... Studier i nordisk och småländsk historia tillägnade Lars-Olof Larsson på 60-årsdagen den 15 november 1994, s. 92 ff.)
- 2 Se om begreppet offentlig vård Anders Åman, *Om den offentliga vården* (1976), s. 13 ff.
- 3 C. Blom, *Hospitalshjon och fribröder* (1991), s. 5 f.
- 4 Jfr G. Hasselberg, [Art.] "Flatföring" (*KLNM* 4, sp. 414 ff.).
- 5 G. Bjarne Larsson, *Stadgelagstiftning i senmedeltidens Sverige* (Rättshistoriskt bibliotek 51), 1994, s. 183 f.
- 6 G. Hasselberg, [Art.] "Fridskilling" (*KLNM* 4, sp. 620 f.).
- 7 För Stockholmsmaterialiets del se dock B. Odén i *Manliga strukturer*, s. 91 ff.
- 8 P. Richards, "Leprosy in Scandinavia". (*Centauris*, vol. 7, 1960–61, s. 101 ff.)
- 9 "Handlingar från rättegången med Olaus Petri och Laurentius Andrä i Örebro 1539–40". (*Kyrkohistorisk årsskrift* 1909. Meddelanden och aktstycken, s. 71 f.)
- 10 C. Blom, *Tiggare, tidstjuvar, lättingar och landstrykare* (1992), s. 33, 69.
- 11 A. Charpentier, *Om sytning* (1896), s. 26, D. Gaunt i *Äldre i samhället* 2, s. 139.
- 12 B. Odén i *Manliga strukturer*, s. 102.
- 13 K.F. Söderwall, *Ordbok öfver Svenska Medeltids-språket* 2, s. 586 f., och där anförda exempel. Jfr F.A. Dahlgren, *Glossarium öfver föräldrade eller ovanliga ord och talesätt i svenska språket*, s. 839, J. Fritzner, *Ordbog over det gamle norske sprog* III, s. 637, O. Kalkar, *Ordbog til det ældre danske sprog* IV, s. 258. Se också om detta begrepp A. Charpentier, a.a. passim, samt C. Winberg, Grenverket. Studier rörande jord, släktskapssystem och ståndsprivilegier (Rättshistoriskt bibliotek 38), 1985, s. 222 f.

- 14 B. Odén i *Manliga Strukturer*; s. 102 f.
- 15 Tryckt i A. Klockhoff, *Danviks hospital. Dess rättsliga ställning*. 2. Bilagor (1935), s. 6 ff.
- 16 *Ibid.*, s. 18.
- 17 *Ibid.*, s. 34.
- 18 Se om begreppet N. Edling i *Upplands lagmansdombok 1578–79* (1929), s. 108.
- 19 *Stockholms stads tänkeböcker 1568–1575* Ser. 2 NF4, s. 177 f.
- 20 *Stockholms stads tänkeböcker 1549–1553* Ser. 2 NF2, s. 216, Ser. 2 NF1, s. 220 f.
- 21 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser. 2:2, s.386 f., 472, *Stockholms stads jordebok 1474–1498*. Ser 1:2, s. 152 f. (nr 1099).
- 22 *Stockholms stads tänkeböcker 1584–1588* Ser. 2 NF7. s. 35.
- 23 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser. 2:2, s. 442.
- 24 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser 1:1, s. 370 f. (nr 740)
- 25 *Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548* Ser. 2NF1, s. 299.
- 26 *Stockholms stads tänkebok 1524–29*, s. 257.
- 27 *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592:I*, s. 339.
- 28 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser. 2:2, s. 398, *ibid.* 1492–1500 Ser 2:3, s. 317 f.
Jfr *Jordeboken* nr 1105 och nr 1462.
- 29 B. Odén i *Manliga strukturer*, s. 100.
- 30 *Arboga stads tänkebok II*, s. 181 f.
- 31 *Ibid.*, s. 181. Jfr H. Hansson, [Art.] ”Dropprum” (*KLNM* 3, sp. 332 f.). Det skulle finnas ett ”dropprum” om en aln mellan närliggande hus, så att inte t.ex. takdropp från ett hus skulle försäkra röta på ett annat.
- 32 *Arboga stads tänkebok II*, s. 299, 381.
- 33 *Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548* Ser 2:NF1, s. 219.
- 34 *Stockholms stads tänkeböcker 1514–1520* Ser 2:5, s. 121, 320.
- 35 *Stockholms stads ämbetsbok 1419–1544*, s. 305.
- 36 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser 2:2, s. 153 f., jfr. *Jordeboken* 1478–98, s. 92 f., nr 993.
- 37 *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483* Ser 2:1, s. 70.
- 38 Klockhoff, a.a. 2. Bilagor, s. 7, jfr övers. *ibid.* s. 11.
- 39 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser 2:2, s. 138, jfr H. Schück, *Stockholm vid 1400-talets slut* (1940), s. 202. Skottherren fördelade skottet (närmast motsvarande kommunal-skatten) bland borgarna. Jfr L. Svensson, [Art.] ”Skottebok” (*KLNM* 15, s.670 f)
- 40 *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483* Ser 2:1, s. 404.
- 41 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 294 nr 588.
- 42 *Stockholms stads tänkeböcker 1524–29*, s. 257.
- 43 *Stockholms stads tänkeböcker 1584–1588* Ser. 2:NF7, s. 375 f.
- 44 *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592:1*, s.230.
- 45 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 311 nr 627.
- 46 *Stockholms stads jordebok 1474–1498* Ser. 1:2, s.42 nr 855.
- 47 *Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483* Ser. 2:1 s. 1.
- 48 I *Jordeboken* anges dock släktskapen som frände (*ibid.* 1474–98, s. 1 nr 802).
- 49 Brott mot fridslagarna.

CONNOR BLOM

- 50 *Sörmländska härads domböcker från 1500-talet*, s. 39.
- 51 Hertig Karl, sedermera Karl IX.
- 52 *Sörmländska härads domböcker från 1500-talet*, s. 48.
- 53 *Stockholms stads tänkeböcker 1492–1500* Ser. 2:3, s. 136 f., jfr B. Odén, a.a. s. 102.
- 54 *Stockholms stads tänkeböcker 1576–1578* Ser. 2:Nf5, s. 260, *ibid. från år 1592:1*, s. 239.
- 55 *Stockholms stads tänkeböcker* Ser. 2:4 s. 110, Odén, a.a. s. 101.
- 56 *Arboga stads tänkebok II*, s. 149 f.
- 57 *Ibid.*, s. 205, 232.
- 58 *Ibid.*, s. 217 f.
- 59 *Upplands lagmansdombok 1578–79*, s 71 f.
- 60 Jfr M. Perlestam, *Den rotfaste bonden – myt eller verklighet?* (1998), s. 82 ff.
- 61 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 299 f., nr 602. Jfr Odén, a.a. s. 97.
- 62 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser. 2:2, s. 99. Jfr Odén, a.a. s. 98.
- 63 *Stockholms stads tänkeböcker 1504–1514* Ser. 2:4, s- 339.
- 64 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 456 nr 131.
- 65 *Stockholms stads tänkeböcker 1544–1548* Ser. 2:Nf1, s. 254.
- 66 *Handlingar rörande Skandinaviens historia 27*, s. 89.
- 67 *Stockholms stads tänkeböcker 1474 1483* Ser. 2:1, s. 69 f.
- 68 *Stockholms stads tänkeböcker 1483–1492* Ser. 2:2, s. 451.
- 69 *Ibid.*, s. 229 f.
- 70 *Arboga stads tänkebok II*, s. 99.
- 71 *Ibid.*, s. 119.
- 72 *Nya Lödöse tänkeböcker*, s. 371.
- 73 *Ibid.*, s. 374, 395.
- 74 Vad som skulle tillfalla hospitalet vid en intagens fränfalle fick inte förminska eller testamenteras bort utan hospitalets medgivande. Den som så gör ”haffua förbrothet sitt frijbrödh” (A. Klockhoff, a.a. 2. Bilagor, s. 32).
- 75 Sonen Henrik Hansson tilltalas ett flertal gånger för våld, ärekränkning och slagsmål (*Nya Lödöse tänkeböcker*, s. 646 f.), bl.a. har han slagit borgmästaren (*ibid.* s. 188). Vid ett tillfälle kallas han av en antagonist för ”ehn dubbell ährelöss skiellm” (*ibid.* s. 183).
- 76 Invektiv i betydelsen ”landstrykare”, Jfr Söderwall, a.a. I, s. 730.
- 77 *Nya Lödöse tänkeböcker*, s. 382.
- 78 *Ibid.*, s. 351.
- 79 *Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571*, s. 194
- 80 *Stockholms stads tänkeböcker 1589–1591* Ser.2, NF 8, s. 129. Deras uppgift var att avyttra faderns ämbete för att skaffa medel till barnens försörjning. Jfr *Skrå-Ordningar* samlade af G.E. Klemming. (*Saml. utg. av Sv. Fornskr. Sällsk.* 13, s. 245.).
- 81 *Stockholms stads skottebok 1460–1468* (1926), s. 362. För ytterligare belägg se M. Lamberg, ”Med mjölk i spenarna men utan man. Ogifta mödrar i senmedeltidens Stockholm”. (*Hist. Tidskr. för Finland* 1998:3, s. 495 med not 20.).
- 82 Se närmare A. Klockhoff, a.a. 1, s. 10 f., 200, 202.
- 83 *Stockholms stads jordebok 1474–1498* Ser. 1:2, s. 310 nr 1464.

- 84 *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592*:I, s. 329 f. De båda herrar som delgavs berättelsen om barnafödelsen hade båda anknytning till rättsväsendet. Nils Larsson Bjugg var f.d. slottsfogde, och Hans van Mönster var riksprofoss (allmän åklagare).
- 85 Ibid. s. 56, 58 f., 63 ff.
- 86 Ibid. s. 329.
- 87 Margareta Haraldsdotter hade i sitt andra äktenskap varit gift med Nils Hansson [Brask]. Han var numera avliden, men hade tidigare bl.a. fungerat som stadsskrivare, vilken hade till uppgift att föra rättens protokoll och svara för renskriften av tänkeboken, som borgmästare hade han också varit bisittare i rätten (ibid. s. 393 f., 401).
- 88 Avser förmodligen en tomt. Denna anges nämligen ligga mellan Sandor Laxens och Michael Swartes rum. Vidare kallas kålgården för ”et kalgardz rwm”. (*Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser 1:1, s. 378 nr 753.)
- 89 Ibid. Bördemannen är den person, som med stöd av arvsrätten, i första hand har rätt att inlösa fast egendom, som inte får övergå i oskyldas ägo. Jfr G. Hafström. [Art.] ”Bördsrätt” (*KLNM* 2, sp. 509).
- 90 R. Otterbjörk, [Art.] ”Namngjeving” (*KLNM* 12, sp. 210).
- 91 *Nya Lödöse tänkeböcker*, s. 242.
- 92 *Laurentius Petris kyrkoordning av år 1571*, s. 194.
- 93 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser.1:1, nr 650, 756, 793, 793a.
- 94 B.E. Kilström, [Art.] ”Mikael” (*KLNM* 11, sp. 621 f.)
- 95 I. Collijn i *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm* 1, s. xvii ff., jfr H. Hildebrand, ”Medeltidsgillena i Sverige” (*Historiskt bibliotek* III. 1877, s. 78 ff., 85 ff.), N. Ahnlund, *Stockholms historia före Gustav Vasa* (1953), s. 499 ff.
- 96 I. Collijn, a.a. s. xiv.
- 97 Det formella beslutet om deras avskaffande fattades på Västerås Riksdag 1544 (*Svenska Riksdagsakter* I:1 1521–1544, s. 390). I de tidigare danska provinserna (Skånelandskapen) levde gillena emellertid kvar, och de har senare också återupplivats i övriga delar av landet, inte minst för sin av många uppskattade sällskapliga verksamhet.
- 98 *Skrå-Ordningar* samlade af G.E. Klemming (Saml. utg. av Sv. Fornskr. Sällsk. 13, s. 4 f.). Jfr S. Ljung, [Art.] ”Gilde” (*KLNM* 5, sp. 302 ff.). Se om skrånas övriga funktion D. Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca. 1350–1622* (1991), passim.
- 99 *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm* 1, s. 131 f. (nr 39).
- 100 *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm och Helgeandshuset i Uppsala* 5–8, s. 150 f. (nr 54).
- 101 Klockhoff, a.a. 1, s. 27, Ahnlund, a.a. s. 134, jfr ibid. s. 554.
- 102 Jfr Klockhoff, a.a. 2. Bilagor, s. 15.
- 103 Årkeängeln Mikael betraktades som själens speciella förbedjare inför Gud. Jfr H. Johanson, [Art.] ”Själägagn” (*KLNM* 15, sp. 319.).
- 104 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 325 f.
- 105 Jfr G. Inger, [Art.] ”Prebende” (*KLNM* 13, sp. 416 ff.).
- 106 *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm* 1, s. 124 f. (nr 31).
- 107 *Stockholms stads jordebok 1420–1474* Ser. 1:1, s. 177 f. nr 384.

CONNY BLOM

- 108 Ibid. s. 272 nr 544.
- 109 *Handlingar rörande Helga Lekamens Gille i Stockholm* 1, s. 110 f. (nr 11).
- 110 Ibid., s. 112 ff. (nr 13 o. 14)
- 111 Ibid., s. 126 ff. (nr 34).
- 112 *Arboga stads tänkebok* II, s. 391
- 113 *Nya Lödöse tänkeböcker*, s. 79
- 114 Ibid., s. 80.
- 115 Ibid., s. 385.
- 116 *Arboga stads tänkebok* II, s. 71.
- 117 Ibid., s. 326, 363.
- 118 Ibid., s. 198.
- 119 Gudstjänst med vaka, bön och läsning (=läxor). Se närmare H. Johansson, [Art.] ”Vigilia” (KLNM 20, sp.10 f.).
- 120 *Arboga stads tänkebok* III, s. 1.
- 121 Ibid. II. s. 368.
- 122 *Svenskt Diplomatarium* 1 (1401–1407), s. 486 (nr 638).
- 123 Ibid., s. 563 (nr 737).
- 124 Se översikten hos A. Schück, *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling* (1926), s. 371 ff.
- 125 N. Ahnlund, a.a. (1953), s. 501.
- 126 Se närmare A. Klockhoff, a.a. 2. Bilagor, s. 7 ff.
- 127 Ibid.
- 128 Ibid. s. 15 ff.
- 129 Ibid. s. 31 ff.
- 130 G. Bjarne Larsson, a.a. (1994), s. 192 f.
- 131 *Stockholms stads tänkeböcker* 1483–1492. Ser. 2:2, s. 345.
- 132 *Stockholms stads tänkeböcker* 1589–1591. Ser. 2:8, s. 56 f.
- 133 *Stockholms stads tänkeböcker från år 1592*: I, s. 274 f.
- 134 *Upplands lagmansdombok 1490–1494*, s. 29 f., dombrevet s. 104 ff. Se om lagmannen Greger Matsson och hans dombok (G. Bjarne Larsson, a.a. s. 198 ff.).
- 135 *Upplands lagmansdombok 1578–79*, s. 46 ff.
- 136 Ibid., s. 33 ff.
- 137 *Stockholms stads tänkeböcker* 1544–1548. Ser. 2:1, s. 219, 254.
- 138 *Handlingar rörande Skandinaviens historia* 27 (1845), s. 17, 88.
- 139 *Stockholms stads tänkeböcker* 1568–1575 Ser. 2:4, s. 101 f., 186.
- 140 Sysslomannen hade nyligen blivit avsatt på grund av ekonomiska oegentligheter (ibid., s. 98, jfr s. 183).
- 141 *Handlingar rörande Svenska kyrkans och Läroverkens historia* utg. af P.E. Thyselius (1839), s. 5.
- 142 K. Pirinen, [Art.] ”Fattigvård” (KLNM 4, sp 201 ff., särsk. sp 202 f.), D. Gaunt, a.a. s. 138 ff.
- 143 C. Blom, a.a. (1991), s. 5.
- 144 Klockhoff, a.a. 2. Bilagor, s. 34.